

EHL-İ KİTABA YAKLAŞIMI TEMELİNDE KUR'AN'IN ALLAH İNANCI AÇISINDAN HİRİSTİYANLIĞA YAPTIĞI DİYALOG ÇAĞRISI VE BUNUN DÜNYA BARIŞINA KATKISI

Abdullah BAYRAM*

Özet

Kur'an: "De ki: Ey kitap sahipleri, bizim ve sizin aranızda ortak olan söze geliniz; Allah'tan başkasına kulluk etmeyelim, hiçbir şeyi O'na ortak koşmayalım ve Allah'ı bırakıp bazılarımız bazılarını Rab edinmesin. Eğer bunu da kabul etmezlerse, onlara deyiniz ki; "şahit Yolun, biz Allah'a teslim olmuşuz."¹ ayetiyle Ehl-i kitaba evrensel çağrıda bulunup onlarla hak dinlerin temel konuları ekseninde diyaloga girmektedir. Bu çağrıya, Papalık Dinlerarası Diyalog Konsili ile diyalog kapılarını Müslümanlara açarak öndört asır sonra da olsa ilk kez karşılık veren Hıristiyanlar olmuştur. Bu yaklaşıma Kur'an'ın: "...Müminlere sevgi bakımından en çok yakınlık duyanların "Biz Hıristiyanız" diyenler olduğunu görürsün..."² perspektifinden bakıldığında, bunun dünya barışına atılan bir adım olduğu söylenebilir. Böylece taraflar, küreselleşen dünyamızda medeniyetlerin birbirlerini tanıyıp anlamasının dünya sosyolojisi açısından artık kaçınılmaz olduğunu ve çok kültürlü toplum bilincine hizmet edecek projelerin gerçekleştirilmesiyle³ geleceğimizin hoşgörü atmosferinde kurgulanması gerektiğini benimsemiş olmaktadır. Bunu pratiğe aktarmayı başarırlarsa, tüm medeniyetleri diyalog zemininde buluşturabilirler.

Anahtar Kavramlar: Kur'ân, Ehl-i kitap, Allah inancı, Diyalog, Dünya barışı.

HIS APPROACH TO AHL AL-KITAP ON THE BASIS OF THE QUR'AN CALLED FOR DIALOGUE WITH CHRISTIANITY, AND THIS CALL FOR FAITH IN GOD'S CONTRIBUTION TO WORLD PEACE

Abstract

Quran: "Say: O People of the Scripture! Come on an agreement between us and you, that we shall worship non but Allah, that we shall assign no partner to Him, and that none of us shall take others for lords beside Allah. And if they turn away, then say: "Bear witness that we are the submitters to Allah." Ahl al-Kitap (The People of the Book) with verse has a universal appeal, and the axis of the main issues with them getting into the true religion. Fourteen centuries later, even if this call was the first time Christians and responsive opened its doors to dialogue with Muslims for Pontifical Council for Interreligious Dialogue. This development, the Qur'an: "... And you will find the nearest of them in affection to those who believe to be those who say: "We Christians"..." perspective, it is a step towards world peace said. Thus, the parties recognize each other in our globalized world civilizations in terms of understanding of the sociology of the world is now inevitable and the future implementation of the projects that will serve the consciousness of the multicultural society should adopt the formulation of an atmosphere of tolerance. If they succeed, it boundaries with the basis of dialogue with all civilizations.

Key words: The Qur'an, Ahl al-Kitap, Faith in God, Dialogue and World peace.

---

* Yrd. Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ Âl-i İmrân, 3/64.

² Mâide, 5/82.

³ Meselâ bkz. Aydın, Mehmet, "Diyalog Açısından İlahi Dinlerin Birbirine Yaklaşımı", SÜİFD, Konya 2000, sy. X, s. 19.

Giriş

Günümüzde dünya nüfusunun 1/3'ünü aşan Müslüman ve Hıristiyanların birbirlerini tanıyıp anlamaya açık olmaları ve insanlığın maddi ve manevi ortak değerleri için birlikte çalışmaları dünyamızın yaşanabilir olmasına şüphesiz büyük bir katkı sağlayabilir ve diğer dinlerin de bu atmosfere bürünmesine vesile olabilir.⁴ Çünkü İslâm ve Hıristiyanlık; İnsanlığın yaşadığı son ön dört asır boyunca, dünya haritasını doğrudan doğruya veya sonuçlarıyla şekillendiren bu iki din mensuplarının birbirlerine karşı takındıkları tavırlar oldu, denilirse mübalağa edilmiş olmaz. Öyle görünüyor ki uzun sürecek bir istikbal boyunca da dünyanın inanç, kültür, coğrafya, düşünce ve yaşayış bakımından şekillenmesini, yine bu iki topluluğun birbirine karşı sürdürecekleri tutum tayin edecektir. Demek istiyoruz ki din faktörünün önemi geri planda kalmış değildir. Bilâkis artmaktadır. Bundan ötürü dinî incelemeler, çağdaş ve aktüel konulardan uzak sayılamazlar.⁵ Bu açıdan din, kültür ve medeniyetlerin birbirlerine ilişkin tutum ve davranış konseptini ifade eden dinler arası diyalog, farklı dinlere mensup insanların inançlarını ve düşüncelerini birbirlerine zorla kabul ettirme yolunu seçmeksizin eşitlik, hoşgörü, doğruluk, samimiyet, sevgi ve saygılı bir iyi niyet içinde ortak olan veya olmayan bir meselede barış, hürriyet ve açıklık atmosferinde, ötekini öğrenmek, bilmek, tanımak, dinlemek ve anlamak maksadıyla, karışıklıklı konuşabilmelerini, işbirliğine gidebilmelerini, birlikte yaşayabilmelerini ve birbirlerini tecrübe edip hatta uzlaşabilmelerini sağlayan bir karşılaşmadır.⁶ Bu amaçla, şimdiki adı Papalık Dinler Arası Diyalog Konsili olan Hıristiyanlık Dışı Dinler Sekreteryası bünyesinde 1974 yılında kurulan Katolik-Yahudi İlişkileri Komisyonu ile birlikte bir de İslâm Komisyonu kurulmuştur. Dokümanda belirlenen bu yaklaşıma rağmen yine de Müslümanların Tanrı'nın evrensel kurtuluş planına dâhil edilmemesi, onların kendi İslâm inançları içinde kalarak kurtulabilecekleri anlamına gelmemekte, İslâm kurtuluş vasıtası olarak görülmemekte, Müslümanlar Hıristiyanlık inancına çağrılarak kurtarılması gereken halklar arasına dahil edilmektedir.⁷ Bununla birlikte Papalık Dinlerarası Diyalog Konsili (Pontifical Council for Interreligious Dialogue), kurulduğu 19 Mayıs 1964'ten 1988 yılına kadar resmi ismi Hıristiyan-Olmayanlar İçin Sekreteryası (Secretariat for Non-Christian) olan bu kurum, adındaki dışlayıcılığı ifade eden (Hıristiyan-olmayan) ifadesinden kurtulup bu tarihten itibaren Papalık Dinlerarası Diyalog Konsili ismini almıştır.⁸ Konsil'in kuruluş amaçları arasında

⁴ Bkz. Aydın, agm., s. 9.

⁵ Yıldırım, Suat, Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık, İzmir 1996, s. XIII.

⁶ Alıcı, Mustafa, Müslüman-Hıristiyan Diyaloğu, İst. 2011, s. 20; bkz. Nasr, S. Hüseyin, İslam'ın Kalbi, İst. 2002, s. 126-27.

⁷ Adam, agmd., XVII, 362; Tarihte Hıristiyan-Müslüman Diyaloğu için bkz. Alıcı, age., 96-113.

⁸ II. Vatikan Konsili öncesi Hıristiyan-Müslüman münasebetleri, Hıristiyanların Müslümanlarla ilk teması Hz. Peygamber'in İslâmiyet'i tebliğ ettiği dönemlere kadar gitmektedir. Arapça konuşan Necranlı Hıristiyanların 631'de Medine'ye gelerek Resûl-i Ekremle tartışmalarını ilk Hıristiyan-Müslüman diyalogu olarak değerlendirmek mümkündür. İslâmiyet Yunanca konuşan Hıristiyanların topraklarına girince ilk ciddi tartışmalar başlamıştır. Hem doğulu Hıristiyan teologların hem de Batı Hıristiyanlarının: İslâmiyet çok sayıda asılsız inanç içermekte ve gerçekler bile bile çarpıtılmaktadır; İslâm kılıçla yayılmış bir şiddet dinidir; Muhammed şehvet düşkünü, sahte bir din kurucusudur; şeytanın bir temsilcisi veya aletidir" (Bkz. Adam, Baki, "Hıristiyanlık", DİA., İst. 1998, XVII,361) şeklindeki yaklaşımlarının şekillendirdiği bu

dinler arasındaki sevgi, hizmet, konukseverlik ve karşılıklı paylaşımı artırmak, sosyal ve kültürel işbirliğiyle dostluk ilişkilerini geliştirmek, akademik resmi ilişkiler iletişim ve diyaloga girmek bulunmaktadır.⁹

I. Ehl-i Kitab Kavramı Ve Kur'ân'ın Ehl-İ Kitaba Yaptığı Diyalog Çağrısı

İsim tamlaması olup "ehl" ve "kitâb" kelimelerinden müteşekkil Ehl-i kitâb terkininin, lügatlerde muhtelif şekillerde ele alındığını ve bu kavramı oluşturan kelimelerin farklı anlam boyutlarını öne çıkarıp her ikisine yer veren lügatlerin yanında sadece birini inceleyenlerin olduğunu da görebiliyoruz.¹⁰ "Ehl" kelimesi

süreç XIX. Yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmiştir. Zira kilise Chicago/A.B.D.'da 1893 yılında Müslüman ve Hıristiyan tarafların da hazır bulunduğu Dünya Dinleri Parlamentosu adlı bir toplantıda dünyadaki dinlerin liderlerini dinler arası dayanışma amacıyla buluşturmuştur. Bu girişimin getirdiği olumlu süreç XX. yüzyılın başlarında başlayan I. Dünya Savaşı sebebiyle kesintiye uğrasa da savaş sonrası dönemde milletlerarası ilişkiler ivme kazanmıştır (Bkz. Alıcı, Mustafa, Müslüman-Hıristiyan Diyalogu, İst. 2011, s.113). II. Vatikan Konsili'nin "Nostra Aetate" ve "Lumen Gentium" adlı dökümanlarında ilk defa olarak Müslümanlardan, onların inanç ve ibadetlerinden bahsedilmiş ve bu konuda olumlu ifadeler kullanılmıştır. Dökümanlarda Müslümanlarla ilgili ifadelerin yer almasının sebebi, konsil sırasında papalığa seçilen VI. Paul'ün 6 Ağustos 1964'te yayımladığı "Ecclesiam Suam" adlı bildiridir. Burada papa, kilisenin Hıristiyanlık dışındaki dinlerle diyaloga girmesini tavsiye ederken özellikle Yahudilerden ve Müslümanlardan bahsetmekte, Müslümanların dininin takdire şayan olduğunu, Tanrı'ya ibadetlerinde iyi ve doğru şeylerin bulunduğunu belirtmektedir. Fakat bu arada doğru ve gerçek tek dinin Hıristiyanlık olduğunu vurgulamayı da ihmal etmemiştir. 21 Kasım 1964'te kabul edilen Lumen Gentium'da Müslümanlarla ilgili olarak şu cümleler yer almaktadır: "Kurtuluş planı yaratıcıyı kabul edenleri de kapsar. Bunların başında Müslümanlar gelir. Onlar İbrâhim'in imanını paylaşırlar ve bizimle birlikte tek ve bağışlayıcı, hüküm gününde insanları yargılayacak olan Tanrı'ya ibadet ederler." Lumen Gentium'daki bu metin 28 Ekim 1965'te kabul edilen Nostra Aetate'de şu şekilde genişletilmiştir: Kilise Müslümanlara da saygıyla bakar. Onlar tek, hay ve kayyûm, merhametli, kâdir-i mutlak, göğün ve yerin yaratıcısı, insanlara hitap eden Tanrı'ya ibadet ederler. Müslümanlar, kendi inançlarıyla derinden bağ kurdukları İbrâhim'in Tanrı'ya teslim olması gibi bütün benlikleriyle Tanrı'nın emirlerine boyun eğmeye çalışırlar. Her ne kadar Tanrı olarak kabul etmeseler de İsa'ya bir peygamber olarak saygı gösterirler. Aynı zamanda bâkire annesini de yüceltir ve onu samimiyetle anarlar. Ayrıca Allah'ın yeniden diriltilecek bütün insanların yaptıklarının karşılığını vereceği hüküm gününü beklerler. Bundan dolayı ahlâkî hayata saygı duyarlar ve değer verirler. Tanrı'ya özellikle dua, oruç ve sadaka yoluyla ibadet ederler. Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında asırlar boyunca pek çok olay meydana gelmiştir. Vatikan Konsili taraflara geçmişi unuttularını, karşılıklı anlaşma için samimi gayret göstermelerini, insanlığın menfaati uğruna barışı, özgürlüğü, sosyal adaleti ve ahlâkî değerleri birlikte koruyup ilerletmelerini tavsiye eder." Bu kararların uygulanması çerçevesinde kilise, Yahudilerle olduğu gibi Müslümanlarla da diyalogun alanlarını ve metodlarını belirtmek için çalışmalarını sürdürmüştür. Bu amaçla, şimdiki adı Papalık Dinler Arası Diyalog Konsili olan Hıristiyanlık Dışı Dinler Sekreteryası bünyesinde 1974 yılında kurulan Katolik-Yahudi İlişkileri Komisyonu ile birlikte bir de İslâm Komisyonu kurulmuştur. Dökümanda belirlenen bu yaklaşıma rağmen yine de Müslümanların Tanrı'nın evrensel kurtuluş planına dâhil edilmemesi, onların kendi İslâm inançları içinde kalarak kurtulabilecekleri anlamına gelmemekte, İslâm kurtuluş vasıtası olarak görülmemekte, Müslümanlar Hıristiyanlık inancına çağrılarak kurtarılması gereken halklar arasına dahil edilmektedir (Adam, agmd., XVII, 362).

⁹ Siddiqui, Atallah, Christian-Muslim Dialogue in The Twentieth Century, Leicester 1997, s. 44-46; Bkz. Alıcı, age., s. 119.

¹⁰ Ferahîdî, Ebû Abdurrahman el-Halil b. Ahmed, Kitabü'l-ayn, Beyrut 1988, V, 341-342; Zebidî, Muhammed Murteza el-Hüseynî, Tâcu'l-arûs min cevheri'l-kamus, Beyrut 1991, IV,100-107,

aile efradı, evlilik, eş, ahali, ehil kişi, mütehasıs, akraba, dost, bir yerde oturan gibi anlamlara gelip¹¹ genellikle özel isimlere izafet yapılmaktadır.¹² Alanındaki ilk eserlerden olan *Kitâbu'l-ayn* adlı lügatte sadece "yazı" anlamı verilen "kitâb" kelimesi ise; kitap, mektup, yazılmış şey, sahife, hüküm, karar, kader, nikah, farz kılmak, bir şeyi gerekli kılmak, bağlamak gibi anlamlara gelmekte¹³ ve lügatlerde yer almamakla birlikte İslâm öncesinde "vahiy" anlamına da haiz olduğu belirtilmektedir.¹⁴ Böylece kitap ehli, kitap sahibi, izledikleri bir kitabı olanlar, yazmayı bilenler, ümmi toplumun okuma yazma bilenleri, kitaba ehil kişi gibi anlamlara sahip olup Mekke döneminin sonları ile Medine döneminde nâzil olan ayetlerde otuz bir defa geçen "Ehl-i kitap (Ehlü'l-kitâb)" tamlaması,¹⁵ anlam ve kapsam açısından "ilâhi kitaba inananlar"¹⁶ şeklinde tanımlanmakla birlikte, bu tabirin kapsamını belirleyebilmek için ilâhî kitapların kimlere verildiğini tesbit etmek gerekir. Kur'an'da bazı peygamberlere "kitap", bazılarında da "zebur" ve "suhuf" verildiği bildirilmektedir. Bu arada Nuh ve İbrahim soyuna peygamberlik ve kitap,¹⁷ Musa'ya ve İsa'ya kitap, Davud'a Zebur, İbrahim ve Musa'ya suhuf indirildiği,¹⁸ ayrıca hadislerde Âdem'e, Şit'e ve İdris'e sayfalar verildiği¹⁹ belirtilir. Kur'an: "Kuşkusuz inananlar, Yahudiler, Hıristiyanlar, Sâbiîler ve bunlardan Allah'a ve âhiret gününe inanan ve yararlı işler yapanlar için, Rableri katında mükafatları vardır, onlara ne bir korku ne de bir üzüntü söz konusudur"²⁰ ve "Kuşkusuz inananlar, Yahudiler, sabiîler ve Hıristiyanlar, bütün bu gruplardan Allah'a ve âhiret gününe inanan ve yararlı işleri yapanlar için, Rableri katında mükafat vardır, artık onlar için ne bir korku vardır ne de üzümler"²¹ ayetlerinde İslâm, Yahudilik, Sâbiîlik ve Hıristiyanlığı ilâhi kaynaklı dinler olarak sıralarken; yine din adı olarak, "Kuşkusuz inananlar, Yahudiler, Sâbiîler, Hıristiyanlar, Mecûsîler ve ortak koşanlar, bilsinler ki, Allah kıyamet günü aralarında kesin hükmünü verecektir; çünkü Allah yaptıkları her şeyi görmektedir"²² ayetinde

341-342; İsmail b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-luğa*, Beyrut 1994, IV, 63-64; Luğavî, *Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyya, Mücmelü'l-luğa*, Beyrut 1986, I, 105; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîti'l-a'zam*, yy. 1968, IV, 255-256; İsfehânî, *er-Râgıb, el-Müfredât fi gâribi'l-Kur'ân*, Beyrut ts., "ehl" md.si; Zemahşerî, *Esâsü'l-belağa*, Beyrut 1989, 23-24; İbn Manzûr, *Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn, Lisânü'l-Arab*, XI, 28-32, Beyrut 1990.

¹¹ Lisânü'l-Arab, "ehl" md.; İsfehânî, *Müfredât*, "ehl" md.si; Firûzâbâdî, Muhammed b. Yakub, *el-Kâmusu'l-Muhît*, Beyrut 1991, III, 486; Develioğlu, Ferid, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, İst. 1970, 249.

¹² Ahfeş, Saîd b. Mes'ade *el-Belhî, Me'ani'l-Kur'ân*, Beyrut 1985, I, 265.

¹³ *Muhît*, VI, 228-229; *Mücmelü'l-luğa*, III, 778; *el-Muhkem*, VI, 482-483; *Esasü'l-Belağa*, 535; *Lisânü'l-Arab*, I, 698-702.

¹⁴ Bkz. Krenkow, F., "Kitap", *İA.*, VI, 829; Ebû Zeyd, *Mefhumü'n-nass Dirase fi ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1994, s. 54-55.

¹⁵ İsfehânî, *Müfredât*, "ehl" md.; *Lisânü'l-Arab*, "ehl" md.; 3, *Mu'cem*, "Yehûd", "Nasâra", "Kitâb", "Suhuf", "Zebur" md.leri;

¹⁶ İbnü'l-Hümâm, *Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid, Fethu'l-kadîr*, Beyrut ts., III, 135, 138; Serahsî, *Şemsüleimme Muhammed b. Sehl, el-Mebsût*, Beyrut ts., IV, 210-211; Mevsilî, *Abdullah b. Mahmud, el-İhtiyâr*, İst. 1980, III, 88.

¹⁷ *Nisâ*, 4/54; *Hadîd*, 57/26.

¹⁸ Bkz. Abdülbâkî, M.F., *el-Mu'cemu'l-müfehres*, "Kitâb", "Suhuf", "Zebûr" md.leri., İst., 1990.

¹⁹ Hindî, Ali *el-Muttakî Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, Beyrut 1979, XVI, 133.

²⁰ *Bakara*, 2/62.

²¹ *Maide*, 5/69.

²² *Hac*, 22/17.

Mecûsîliği ve "İbrâhim ne Yahudi ne de Hıristiyandı. Fakat O, Allah'ın birliğine inanan dosdoğru hanîf bir müslümandı. Asla müşriklerden olmadı"²³ gibi ayetlerde²⁴ ise Hanîfliği zikretmektedir. Görüldüğü gibi Kur'an'da son hak din olan İslâm'ın dışında Hanîflik, Yahudilik, Hıristiyanlık, Sâbilik ve Mecûsîlik'ten bahsedilmektedir. Hanîf kelimesi İslâm'ın eş anlamlısı şeklinde ve Hz. İbrâhim'le ilgili olarak zikredilmektedir. Sâbilik ve Mecûsîlik ise sadece ismen geçmekte, inanç esaslarından ve peygamberlerinden söz edilmemekte, kutsal bir kitaba sahip olup olmadıkları açıklanmamaktadır. Öte yandan İslâmiyet'in ortaya çıktığı dönemde dünya üzerinde birçok din bulunmasına rağmen Kur'ân-ı Kerîm bunların çoğundan bahsetmemiştir. Zira ilâhi vahyin ilk muhatabı olan Araplar arasında bu dinlerin mensupları mevcut değildi ve onların söz konusu dinler hakkında bilgileri yoktu. Ayrıca bu dinler İslâm'a rakip olacak seviyede bulunmayıp Kur'an'da yer alan inanç gruplarından bazılarında dahil edilebilecek bir nitelik de taşıyordu.²⁵ Ayrıca Kur'an'da Ehl-i kitapla anlamdaş bir özellik arz eden "ehlü'z-zikr"²⁶ tabiri kullanılmış ve bununla, Tevrat ve İncil hakkında doğru ve yeterli bilgisi olan Ehl-i kitap alimleri kastedilmiştir. Ayrıca Kur'an'da Yahudiler için "yehûd", Hıristiyanlar için "nasârâ" kelimeleri çokça kullanılmakta²⁷ sadece Hıristiyanları ifade eden "ehlü'l-İncîl" terkibi de yer almaktadır.²⁸ Diğer taraftan Kur'an'da ehl-i kitap "kendilerine kitap verilenler",²⁹ "kendilerine kitap verdiklerimiz"³⁰ ve "kendilerine kitaptan pay verilenler"³¹ şeklinde de ifade edilmektedir. "Kendilerine ilim verilenlerden",³² Ehl-i kitabın kastedildiği rivayet edilmiştir.³³ Kur'an'da "önceki sayfalar",³⁴ "öncekilerin kitapları",³⁵ ifadeleri de yer almakta, bu ikincisiyle Hint kutsal kitaplarının kastedilmiş olabileceği, zira bu kitaplardan Puranalar'ın kelime anlamının "öncekilerin kitapları" olduğu belirtilmektedir.³⁶ Öte yandan, "Deyiniz ki: Biz Allah'a, bize indirilene, İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kûb ve Ya'kûb oğullarına indirilenlere, Musa ve İsa'ya verilenlere iman ettik"³⁷ mealindeki ayetler de birçok peygambere vahiy gönderildiğini göstermektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de bunların yalnız bir kısmı hakkında bilgi mevcuttur.³⁸ Kur'an'da Ehl-i kitap olarak sadece Yahudi ve Hıristiyanların muhatap alınması, bu iki din mensubunun birtakım eksiklik ve yanlışlarının yanında Allah, peygamber, âhiret ve kitap inançlarının bulunması, yani ilâhi kaynağa dayanmaları ve Kur'an'ın o dönemde muhatabı olan insanlarca söz konusu dinlerin bilinmesi sebebiyledir. Nitekim bu din mensupları Hicaz bölgesinde önemli bir etkinliği sahip

²³ Âl-i İmrân, 3/67.

²⁴ Bkz. Abdülbâkî, Mu'cem, "hanîf" md.

²⁵ Kaya, Remzi, "Ehl-i Kitap", DİA., İst. 1994, X, 517.

²⁶ Nahl, 16/43; Enbiyâ, 21/7.

²⁷ Bkz. Abdülbâkî, Mu'cem, "Yehûd", "Nasârâ" md.leri.

²⁸ Mâide, 5/47.

²⁹ Bakara, 2/101, 144, 145; Âl-i İmrân, 3/19, 20, 100, 186.

³⁰ Bakara, 2/121, 146.

³¹ Âl-i İmrân, 3/23; Nisâ, 4/44.

³² İsrâ, 17/107; Hac, 22/54; Sebe', 34/6.

³³ Taberî, Muhammed b. Cerîr, Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân, Bulak 1323-1329, XV, 120; XXII, 44.

³⁴ Âl'â, 87/18.

³⁵ Şuarâ, 26/196.

³⁶ Hamîdullah, Muhammed, Le Saint Coran, Paris 1989, s. 375.

³⁷ Bakara, 2/136; Âl-i İmrân, 3/184.

³⁸ Kaya, agmd., X, 516-517.

Müslümanlarla iç içe yaşıyorlardı. Kur'ân-ı Kerîm muhtelif ayetlerinde İslâm dışı din mensupları arasında Ehl-i kitaba önemli bir yer vermekte, onların farklılık ve üstünlüklerini belirtmekte, özellikle Hıristiyanlarla diyalog kurulmasını önermekte, ancak temel iman esasları, ayrıca Müslümanlarla olan ilişkilerindeki eksiklik ve yanlışlıkları da³⁹ vurgulamaktadır.⁴⁰ Kur'an'ın Ehl-i kitaba muhtelif konularda yaptığı diyalog çağrıları adeta: "De ki: Ey kitap sahipleri, bizim ve sizin aranızda ortak olan söze geliniz..."⁴¹ ayetinin açılımı mesabesindedir. Yine: "Kitap ehlinden zulmedenler dışında kalanlarla en güzel şekilde mücadele edin ve şöyle deyin: Bize indirilene de size indirilene de inandık. Bizim ilahımız da sizin ilahınız da birdir. Biz ona teslim olmuşuzdur"⁴² ayetinin de benzer özellikte olduğu söylenilebilir. Bu açıdan Kur'an, içerdiği ana konular istikametinde Ehl-i kitaba çağrıda bulunup Allah, kitap, peygamber, ahiret inancı ve bunlara müteallik hususlarda onlarla diyalogda bulunmaktadır. Mesela Ehl-i kitabın inananları Hz. Peygamber'e gelerek: "Ey Allah'ın Resûlü, biz sana, senin kitabına, Musa'ya, Tevrat'a ve Üzeyr'e inanır diğer kitaplara ve peygamberleri inanmayız" dediklerinde, temel iman esaslarını ihtiva eden: "Ey inananlar, Allah'a Peygamber'ine, Peygamber'ine indirdiği bu Kitab'a ve bundan önce indirdiği kitaba inanın. Kim Allah'ı meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr ederse, uzak bir sapıklığa düşmüştür."⁴³ ayeti nazil olmuştur.⁴⁴ Görüldüğü gibi Kur'an tüm insanlığı: "Peygamber, Rabbinden indirilene inandı, müminler de inandılar. Hepsi Allah'a, meleklerine, kitaplarına, elçilerine inandılar; "Onun elçileri arasında hiçbir fark gözetmiyoruz. Ey Rabbimiz, emrini duyduk ve uyduk. Bağışlamamı istiyoruz, sonunda dönüş sanadır" dediler"⁴⁵ mealindeki evrensel mesajıyla temel iman esaslarına çağırılmaktadır ki bunlar da ulûhiyet, nübüvvet, âhiret, ve ilâhi kitaplar olmak üzere Kur'an'ın ana konularını teşkil ederler. Biz Kur'an'ın Ehl-i kitaba yaptığı diyalog çağrısını Hıristiyanlık özelinde Allah inancı açısından ele alıp bunun dünya barışına sağlayabileceği katkıları işlemek istiyoruz.

³⁹ Berekât, M. Fâris, el-Câmi' li-mevâzî'i' âyâtî'l-Kur'ânî'l-Kerîm, Dımaşk 1959, s. 450-468.

⁴⁰ Kaya, agmd., X, 517.

⁴¹ Âl-i İmrân, 3/64.

⁴² Anebût, 29/46.

⁴³ Nisa, 4/136.

⁴⁴ Bkz. Vâhidî, Ebû Hasan Ali b. Ahmed en-Nisâbûrî, Esbâbu'n-nuzûl, Mısır 1959, s. 138; Aynı şekilde başka bir ayette de benzeri bir durumu gözlemleyebiliyoruz. Şöyle ki Yahudiler batı yönünde Beytü'l-Makdis'e; Hıristiyanlar ise doğuya doğru ibadet ediyorlardı. Onlardan her bir topluluk iyilik ve hayrın kendi kiblelerinde olduğunu ileri sürerek kendilerinin dışındaki insanların kiblelerinde herhangi bir iyiliğin olmadığını savunuyorlardı. Bunun üzerine Ehl-i kitabın bu tutumunu tenkit edip temel iman esaslarını vurgulayan: "İyilik, yönünüzü doğuya veya batıya çevirmeniz değildir. Fakat asıl iyilik, Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaplara ve peygamberlere inanan; malını seve seve yakın akrabalarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalanlara, yardım isteyenlere ve hürriyetine kavuşmaya çalışanlara verenlerin; namazı dosdoğru kılp, zekâtı vererek, söz verdiklerinde sözlerini yerine getirenlerin ve kötü günde, hastalıkta ve savaş anında sabredip dayananların yaptıklarıdır. İşte onlar sözlerinde durmuşlardır, sakınanlar da işte bunlardır." (Bakara, 2/177) ayeti nazil olmuştur (Bkz. Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân, Beyrut 2001, II, 159; Vâhidî, age., s. 23).

⁴⁵ Bakara, 2/285.

II. Kur'an'ın Allah İnancı Açısından Hıristiyanlığa Yaptığı Diyalog Çağrısı

Çalışmamızın altyapısını oluşturması açısından öncelikle Hıristiyanlığı ve Hıristiyanlıktaki Allah inancını ana hatlarıyla ele almak istiyoruz.

İki milyara yaklaşan nüfusuyla mensuplarının sayısı bakımından dünyanın en büyük dini olan Hıristiyanlık bugün Katolik, Ortodoks ve Protestan kiliselerinden teşekkül eden üç büyük mezheple daha küçük çaptaki birçok mezhep veya tarikattan meydana gelen çeşitli cemaatlara ayrılmış durumdadır. Doktrinel kaynakları göz önüne alınırsa Hıristiyanlık her şeyden önce İsa Mesîh anlayışı üzerine temellenen bir inanca sahiptir.⁴⁶ Hıristiyan teologları Hıristiyanlığı monoteist bir din olarak görmektedir. Baba, oğul, Rûhulkudüs'ten oluşan klasik teslis doktrini de monoteist bakış açısından yorumlanmaktadır. Bununla birlikte bu üç kavrama başvurmadan Hıristiyanlıktaki Tanrı inancını açıklamak mümkün imkânsızdır. Fakat kilise her hâlükârda Tanrı kavramını bir sır olarak kabul etmekte ve bu konudaki açıklamaları daha çok sembolik bir dille yorumlamaktadır. Erken dönemlerde Hıristiyanlığın Tanrı inancı Yahudi inançlarını yansıtmaktaydı. Yeni Ahid, İbrânice kutsal metindeki Tanrı inancı için kullanılan "Elohim" kelimesini Grekçe "Theos" olarak çeviren Yetmişler tercümesini (Eski Ahid'in Yunanca tercümesi) takip etmektedir. Tanrı için kullanılan ikinci kelime, özellikle Yuhanna İncili'nde "baba" anlamına gelen Ârâmîce "Abba"dır. İsa'nın bizzat kullanmış olması muhtemel olan bu kelimeyi İncil yazarları Grekçe'ye "Pater" şeklinde çevirmişlerdir; Tanrı için bazen de "efendi" anlamında "Kurios (Kyrios)" kelimesi kullanılmıştır. Yeni Ahid'teki Tanrı tasviri genel Yahudi anlayışından farklı değildir. O iyilik, hakikat ve hikmetin kendisidir.⁴⁷ Gökler âlemi onun tahtıdır; O ebedi olarak kutsaldır; yeryüzündeki her şeyi o kontrol eder;⁴⁸ o yaratıcıdır ve hiçbir şey onun bilgisinin dışında değildir.⁴⁹ Yaratıcı olarak o yaratılmışlardan ayrı olsa bile,⁵⁰ onlarda mündemiçtir.⁵¹ Bu durumda Yeni Ahid'de ne İsa'nın Tanrı olduğuna dair ne de teslis formülasyonuna ait bir iz vardır. Pavlus, Korintoslular'a Birinci Mektup'ta⁵² ruh, rab ve Tanrı arasında bir ilişki kurarsa da bu teslis anlamına gelmez. Öte yandan Matta'da⁵³ ortaya çıkan baba, oğul, ruh üçlüsü de yine teslis düşüncesini yansıtmaz; yalnızca Gentile misyonu için gerekli bir düzenlemenin ifadesidir. İlk dönemde kilisedeki Yahudi kökenli Tanrı inancı, yaklaşık I. Yüzyılın sonuna doğru Yeni Eflatuncu felsefenin etkisi ve Gentile topraklarında yaşayan Yunan-Roma kökenli insanları Hıristiyanlaştırma amacının sonunda şekil değiştirmeye başladı. Böylece Tanrı kavramı biri teslis, diğeri Tanrı'nın enkarnasyonu olarak İsa figürü ile ilişkilendirildi. Kilisenin sır olarak kabul ettiği her iki kavramın Hıristiyanlığa ne zaman ve nasıl girdiği açık değildir. Teslis anlayışı ile İsa'nın

⁴⁶ Demirci, Kürşat, "Hıristiyanlık", DİA., İst. 1998, XVII, 340.

⁴⁷ Markos, 10/18; Romalılar'a Mektup, 3/5; 16/27.

⁴⁸ Matta, 5/34; 23/22; Romalılar'a Mektup, 9/5, 14.

⁴⁹ Matta, 6/30; 10/29; 19/4; Markos, 13/19; Luka, 12/24; Romalılar'a Mektup, 1/18; Efesliler'e Mektup, 3/9; Timoteos'a Birinci Mektup, 4/3; Petrus'un Birinci Mektubu, 4/19; Vahiy, 4/11.

⁵⁰ Efesliler'e Mektup, 1/25.

⁵¹ Efesliler'e Mektup, 1/6.

⁵² 12/4-6.

⁵³ 28/19.

Tanrı olarak kabul edilmesinin eş zamanında yoksa farklı zamanlarda mı birleştirildiği konusu da karanlıktır. Pavlus'taki üçlü formülasyon⁵⁴ teslise atıf yapmaz.⁵⁵

Kur'an ve Sünnet'te Hıristiyanlığın muhtevasıyla ilgili olarak daha çok bu dinin peygamberi İsa, onun getirdiği İncil ve bu dinde sonradan benimsenen ruhbanlık konularının ele alındığı görülür.⁵⁶ Kur'an-ı Kerim ve hadislerde takdim edilen İsa, İncillerde ve Hıristiyan teolojisindekinden farklıdır. Hıristiyanlıkta temel inanç esaslarından olan ulûhiyyetin bedenleşmesi, İsa'nın çarmıha gerilmesi dolayısıyla kurtuluş fidesi oluşu Kur'an tarafından kabul edilmez. Bu farklılıklar, daha ilk dönemlerden itibaren Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında tartışmaların başlamasına sebep olmuş, iki taraf da birbirini reddeden ve tenkitlere cevap veren eserler kaleme alınmış, böylece geniş bir reddiye literatürü oluşmuştur. Daha Asr-ı saâdet'te Necran Hıristiyanları Hz. Peygamber'i ziyaret edince Hıristiyanlığın temel inançları tartışılmıştır. Âl-i İmrân sûresinin ilk seksen ayetinin Medine'de Peygamber'i ziyaret eden Necran heyetiyle yapılan görüşme ve İsa ile ilgili tartışma sebebiyle nâzil olduğu rivayet edilmektedir.⁵⁷ İlk dönemlerden itibaren ortaya çıkan polemik literatürünün temel konularının başında teslis doktrini ve İsa'nın tabiatı ile kefareti problemi ve çarmıh hadisesi gelmektedir.⁵⁸ Biz konumuz çerçevesinde Kur'an'ın Allah inancı açısından Hıristiyanlığa yaptığı diyalog çağrılarını şu başlıklar altında ele alabiliriz:

A. Allah'a Çocuk İsnadının ve Hz. İsa'ya Ulûhiyyet İzafesinin Tenkidi

Hz. İsa, Kur'an-ı Kerim'de İsa, İbn Meryem ve Mesih şeklinde zikredilen, kendisine İncil'in verildiği, Hz. Muhammed'i müjdelediği bildirilen, "Allah'tan bir ruh ve kelime" olarak tavsif edilen, ancak kul olduğu vurgulanan peygamberdir. Hıristiyanlıkta ise İsa Mesih Tanrı'nın oğlu, dolayısıyla tanrı kabul edilmektedir.⁵⁹ Hıristiyanlıkta Tanrı fikri Kristolojik problemlerle iç içe karmaşık

⁵⁴ Korintoslular'a İkinci Mektup, 13/14.

⁵⁵ Aydın, Mehmet, "Hıristiyanlık", DİA., İst. 1998, XVII, 346-347.

⁵⁶ Sinanoğlu, Mustafa, "Hıristiyanlık", DİA., İst. 1998, XVII, 364; İslâm öncesi diğer ilâhi dinlere olduğu gibi Kur'an ve sünnet'te Hıristiyanlığa da çeşitli açılardan temas edilir; ancak bu dine doğrudan değil mensuplarının adı olan "nasârâ" kelimesiyle atıfta bulunulur. Hıristiyanlara mukaddes kitapları sebebiyle "ehlü'l-İncil", kutsal gördükleri haç işaretinden dolayı "ehlü's-salib" adı da verilir. Öte yandan ilâhi din mensuplarının ortak adı olan "ehlü'l-kitâb" terimine (Abdülbâkî, Mu'cem, "nasârâ", "İncil", "ehl" md.leri) Hıristiyanlar da dahildir.(amlf., agmd., ay.).

⁵⁷ Taberî, Tefsîr, III, 161-163; İbn Hişâm, es-Sîretü'n-nebeviyye, Kahire 1936, I, 657.

⁵⁸ Harman, Ömer Faruk, "İsa", DİA., İst. 2000, XXII, 471.(Hıristiyanlığın en belirgin vasfı, Hz. İsa ile ilgili inanç ve telakkiler üzerine temellendirilmiş bir din olmasıdır. Bu sebeple İsa'nın kimliği, tabiatı ve mesajı Hıristiyanlık tarihi boyunca çok tartışılmış, onun hakkında pek çok eser kaleme alınmıştır. Ancak hayatına, özellikle de çocukluk ve gençlik yıllarına dair birinci derecede kaynaklar oldukça sınırlıdır; (Matta, 2/11; 3/13-17; 4/1-11; Luka, I/80; 2/41-52; 3/23; 4/1-13, 17; Markos, 6/3; I/12-13; Yuhanna, 7/15.) çünkü Hıristiyanlık teolojisinde İsa'nın dünyevî hayatından çok ölümü, dirilmesi ve semaya urucu önem taşımaktadır. Bundan dolayı sahih sayılan bugünkü İnciller'de dünyevî hayatını ön plana çıkaran, çocukluğu ve gençliği hakkında bilgiler veren diğer İnciller ise sahih kabul edilmemiştir. İsa ile ilgili Hıristiyanlık dışı kaynaklar ise yok denecek kadar azdır (amlf., agmd., XII, 466).

⁵⁹ Harman, agmd., XXII, 465.

bir durum arz etmektedir. Bunun en önemli sebebi oğul İsa'nın aynı zamanda tanrı oluşudur. İsa'ya tanrılık isnadının teslis fikrinin kabulünden önce mi yoksa sonra mı olduğu konusu yeterince açık değildir. Fakat Yuhanna İncili'nde kelâm ve Tanrı fikrinin iç içe olduğuna bakılırsa İsa'nın tanrısız konuma yükseltilişi daha önce olmuştur.⁶⁰ Bunun yanı sıra Hıristiyanlıkta Meryem'le ilgili üçü IV-VI. yüzyıllarda, ikisi modern dönemde (1854-1950) kabul edilen beş temel dogma vardır: Tanrı'nın annesi olması, kutsallığı, bakireliği, günahsız doğması ve semaya çıkması. Hıristiyan geleneği bunlardan Meryem'in Tanrı'nın annesi olması inancını "Tanrı doğuran" (Grekçe'de Theotokos, Latince'de Deipara veya Dei Genitrix) ve "Tanrı annesi" (Mater Dei) kavramlarıyla ifade etmektedir. İnciller'de Meryem'in Rûhulküdüs'ten hamile kalıp Allah'ın oğlunu, bedenleşen kelime İsa'yı dünyaya getirdiği belirtilmiş,⁶¹ Tertullien ve Saint Ambroise gibi ilk kilise babaları da Meryem'in tanrı annesi olduğu inancını benimsemiştir. Ancak bu inanç IV. yüzyılda Nestorius tarafından reddedilmiş, bunun üzerine toplanan Efes konsili (431) Meryem'in Theotokos olduğunu tasdik ve ilan etmiştir.⁶² Meryem'in kutsallığı inancına gelince Luka İncili,⁶³ Meryem'in sahip olduğu üstün nitelikleri ve onun kutsallığını nakletmektedir. Eski Hıristiyan teolojisi Meryem'in kutsallığını meleğin müjdelemesi ve vücudunda ulûhiyyetin bedenleşmesi (incarnation) hadiselerine bağlamaktadır. Meryem'in kutsallığı hem aslı suçtan münezzehe olarak dünyaya gelişini (immaculée conception), hem de hayatı boyunca günahsız oluşunu (impeccabilité) ifade etmektedir.⁶⁴ Bu süreci: "Meryem oğlu Mesih sadece bir Peygamberdir. Ondan önce de nice peygamberler gelip geçmiştir. Onun annesi dosdoğru" bir kadındır. Her ikisi de diğer insanlar gibi yemek yerlerdi. Onlara İsa ve annesinin tanrı olmadığını gösteren delilleri nasıl açıkladığımıza bir bak da sonra onların haktan nasıl yüz çevirdiklerini gör"⁶⁵ ve "Yahudiler: "Üzeyr Allah'ın oğludur" dediler. Hıristiyanlar da "Mesih, Allah'ın oğludur" dediler. Bu onların ağızlarında geveledikleri sözlerden ibarettir. Onlar, sözlerini daha önce geçmiş kâfirlerin sözlerine benzetiyorlar. Hay Allah kahredesiler! Nasıl da haktan batıla döndürülüyorlar? Yahudiler hahamlarını, Hıristiyanlar rahiplerini ve Meryem'in oğlu Mesih'i Allah'tan başka Rab edindiler. Halbuki onlara bir tek İlâha ibadet etmeleri emr olunmuştu. Ondan başka ilah yoktur. O, onların ortak koştukları şirkten münezzehtir."⁶⁶ ayetlerinde ortaya koyan Kur'an⁶⁷, böylesi düşüncelerin bütün peygamberlerin tebliğ ettiği

⁶⁰ Aydın, agmd., XVII, 347.

⁶¹ Matta, 1/18, 20; Luka, 1/32; Yuhanna, 1/1-2, 14.

⁶² Vigouroux, F., "Anne", DB, IV/I, s. 793.

⁶³ I, 28, 30, 35, 42, 45.

⁶⁴ Harman, Ömer Faruk, "Meryem", DİA., Ank. 2004, XXIX, 239.

⁶⁵ Maide, 5/75.

⁶⁶ Tevbe, 9/30-31.

⁶⁷ Kur'an'da Hz. İsa'nın beşeriliği defalarca zikredildiği gibi onun Allah'ın resûlü (Nisa, 4/157, 171; Mâide, 5/19; Hadid, 57/27; Saf, 61/6) ve nebîsi (Meryem, 19/30) olduğu da ifade edilir. Diğer peygamberlerden alındığı gibi İsa'dan da Allah'ın risâletini tebliğ edeceğine dair kesin söz alındığı açıklanarak (Ahzab, 33/7) kendisine Allah tarafından vahiy gönderildiği (Nisâ, 4/163; Mâide, 5/117), bir hidayet ve öğüt vesilesi olmak üzere İncil'in verildiği (Mâide, 5/46), ayrıca mucizeler ve Rûhulküdüs'le desteklendiği (Bakara, 2/87, 253) belirtilir. Öte yandan Kur'an'da İsa'nın beşikte iken konuşması (Âl-i İmrân, 3/46; Mâide, 5/110; Meryem, 19/30), çamurdan kuş yapıp canlandırması, körü ve alacalıyı iyileştirmesi, ölüleri diriltmesi, insanların evlerinde yediklerini ve biriktirdiklerini bilmesi (Âl-i İmrân, 3/49; Mâide, 5/110), havarilere gökten sofrası

Allah inancıyla taban tabana zıt olduğunu belirtip Yahudi ve Hıristiyanların bu yaklaşımlarının kendilerinden önceki müşrik ve kâfirlerle paralellik arz ettiğine işaret etmiş ve onların tevhitte doğru kayışlarını gözler önüne sererek, bâtılı ortadan kaldırmak için Allah Teâlâ'nın vahyettiği Yahudilik ve Hıristiyanlığın zamanla hak olmaktan çıkıp bâtıla teslim olduğunu ima etmiştir.⁶⁸ Kur'an'daki bazı ifadeler Hıristiyanların Meryem'i de teslisin bir uknûmu saydıkları, oğlu gibi onun da ilâh olduğunu iddia ettikleri şeklinde yorumlanmıştır. Bu iddia yine Kur'an ayetleriyle çürütülmektedir.⁶⁹ Hıristiyan geleneğinde Meryem hiçbir zaman teslisin bir uknûmu sayılmadığı halde Kur'an'ın böyle bir alternatifi reddetmesi, halk inançlarında Meryem'e aşırı önem verilmesine ve kilisedeki Meryem kültüne işaret olabilir. Ayrıca Arap yarımadasında Meryem'i tanrı gibi kabul edip ona tapınan ve kendilerine "Collyridien" denilen bir kadınlar zümresinin, yine Tanrı, İsa ve Meryem'in oluşturduğu bir teslise inanan "Meryemîler (Mariamites)"in mevcudiyeti⁷⁰ bilinmektedir.⁷¹ Şüphesiz Hıristiyanlık'ta Tanrı fikrinin oluşum sürecinde yalnızca dış etkenlerin rolü olmamıştır; aynı zamanda İnciller'de İsa'ya atfedilen bazı ibarelerin bu sürecin gerçekleşmesine katkıda bulunduğu kesindir. Meselâ İnciller'de İsa, Tanrı'ya sürekli olarak "babam" şeklinde hitap etmektedir ki onun düşüncesinde en azından Tanrı ve insan arasında mistik bir yakınlığın bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Pavlus'un İsa'yı ikinci Âdem, son Âdem⁷² ve "toprakta yapılmamış biri" olarak takdim etmesi⁷³ onun tanrılaştırılmasına giden yolların çeşitliliği hakkında bir fikir vermektedir.⁷⁴ Ayrıca Hıristiyanlar Matta İncili'nin: "İsa vaftiz olur olmaz sudan çıktı. O anda gökler açıldı ve İsa, Tanrı'nın Ruhunun güvercin gibi inip üzerine konduğunu gördü. Göklere gelen bir ses, "Sevgili oğlum budur, ondan hoşnudum" dedi"⁷⁵ ve "On bir öğrenci Celile'ye, İsa'nın kendilerine bildirdiği dağa gittiler. İsa'yı gördükleri zaman ona tapındılar. Ama bazıları kuşku içindeydi. İsa yanlarına gelip kendilerine şunları söyledi: "Gökte ve yeryüzünde bütün yetki bana verildi. Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin; onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla/adı içine vaftiz edin; size buyurduğum her şeye uymayı onlara öğretin. İşte ben, dünyanın sonuna dek her an sizinle birlikteyim"⁷⁶ şeklindeki Kitab-ı Mukaddes ayetlerini⁷⁷ Hz. İsa'nın

indirilmesi (Mâide,5/112-115) gibi olaylar da onun nübüvvetini ispat eden mucizeler arasında zikredilir (Sinaoğlu, agmd., ay.).

⁶⁸ Nitekim Hıristiyanlığın doğduğu coğrafyada Yahudilik dışında birbiriyle ilişkili başlıca dört kültürel model mevcuttu. Grek, Roma, Helenistik ve Pagan (politeist = çoktanrılı) kültürleri olarak adlandırılacak bu kültürler, Hıristiyanlığın yayıldığı coğrafyada yaşıyordu. Bölgede şehirli bir medeniyet kurmuş olan Grek kültürünün temel hakimiyeti felsefe alanında kendini göstermiştir. Milattan önce I. yüzyıldan itibaren Yeni Eflatuncu felsefenin çatısı altında birleşmiş olan Aristocu, Stoacı, Epikuroşçu ve septik düşünceler bütün Grek hayatını etkisi altında tutuyordu. Bazı Hıristiyan doktrinlerinin formüle edilmesinde bu felsefelerin büyük katkısı olmuştur (Demirci, "Hıristiyanlık", XVII, 330).

⁶⁹ Nisa, 4/171; Mâide, 5/75, 116.

⁷⁰ Wensinck, A. J.-(P. Johnstone), "Maryam", El² (Fr.), VI, 614.

⁷¹ Harman, agmd., XXIX, 241.

⁷² Korintoslular'a Birinci Mektup, 15/45.

⁷³ Korintoslular'a Birinci Mektup, 15/47.

⁷⁴ Aydın, agmd., ay.; Bkz. Şelebî, Ahmed, el-Mesîhiyye, Kahire 1973, s. 123-124.

⁷⁵ Matta, 3/16-17.

⁷⁶ Matta, 28/16-20.

ulûhiyyetine delil gösterirler.⁷⁸ Ama bunlar tabiatıyla Allah'ın vahyi olamaz. Hz. İsa'ya Allah denilmesi tamamen putperestlikten Hıristiyanlığa geçmiş düşüncelerdir.⁷⁹

Hıristiyanların Müslümanlarla ilk teması Hz. Peygamber'in İslâmiyet'i tebliğ ettiği dönemlere kadar gitmektedir. Arapça konuşan Necranlı Hıristiyanların Medine'ye gelerek Resûl-i Ekrem'i tartışmalarını (631) ilk Hıristiyan-Müslüman diyalogu olarak değerlendirmek mümkündür.⁸⁰ Mübâhele Olayı olarak nitelenen bu diyalogun, Hz. Peygamber dönemi diyalog sürecinin son halkası olduğunu⁸¹ ve bu merhaleden sonra sonun başlangıcı olarak Kur'an'ın Ehl-i kitaba kıyamete kadar: "De ki: Ey kitap sahipleri, bizim ve sizin aranızda ortak olan söze geliniz..."⁸² çağrısında bulunduğunu söyleyebiliriz. Hz. İsa'nın Allah'ın peygamberi olarak tevhit inancını tebliğ ettiğini bizzat Hz. İsa'nın diliyle: "Allah'ın şöyle diyeceğini unutmayın: "Ey Meryem oğlu İsa, sen mi, insanlara, Allah'ı bırakıp beni ve annemi tanrı edinin, dedin?!" İsa şöyle cevap verecek: "Seni tenzih ederim. Hakkım olmayan bir şeyi nasıl derim. Eğer onu demişsem, kuşkusuz sen onu bilirsin. Sen benim içimden geçenleri bilirsin, ben senin zatında olanı bilemem. Kuşkusuz sen bütün bilinmeyenleri bilirsin". Ben onlara, senin bana emretmiş olduğun "benim ve sizin Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin" sözünden başka bir şey söylemedim. Ben onların aralarında olduğum sürece onların ne yaptıklarına tanıktım. Beni vefat ettirince onların gözetleyicisi

⁷⁷ Yuhanna, I/1-4; 14-18 (Hz. İsa'nın üç İncil'de nakledilen sözlerinde, ulûhiyet veya bünûvvetine (Tanrının oğlu olduğuna) delil olabilecek hiçbir söz söylememiştir. Bu bariz gerçeği ifade eden birçok bilgiden biri olan E. Renan şöyle diyor: "İsa'nın, Tanrı'nın nefsinde (kendisinde) temessül ettiğini iddia etmemiş olduğundan şüphe edilemez. Böyle bir düşünce Yahudi zihniyetine tamamen yabancı idi; ilk üç İncil'de buna dair hiçbir alamet yoktur; bu yalnız Yuhanna İncili'nin bazı kısımlarında vardır (Yuhanna, I/1-4; 14-18). Fakat yine de İsa'nın düşüncesinin bir yankısı olarak kabul edilemez..." (Renan, Ernest, İsa'nın Hayatı, çev. Ziya İhsan, Ank. 1964, 183-185; Ayrıca bkz. Hatîb, Abdülkerîm, el-Mesîhu fi'l-Kur'ân ve't-Tevrât ve'l-İncil, Beyrut 1976, s. 183).

⁷⁸ Bkz. Yıldırım, age., s. 188-189; Kesler, age., s. 231-233.

⁷⁹ Merâğî, Ahmed Mustafa, Tefsîrü'l-Merâğî, Mısır 1969, VI, 84.

⁸⁰ Adam, agmd., XVII, 361; Bu diyalogda Hz. İsa'nın tanrı olup olmadığı hususu öne çıkmış ve Necran Hıristiyanları Hz. İsa'nın ulûhiyyetini iddia etmişlerdir. Mübâhele Olayı diye bilinen bu tarihi vaka özetle şöyledir: Hicri IX. asırda Necran Hıristiyanlarının dinî ve dünyevî liderlerinden oluşan bir heyet İslâmiyetin Hıristiyanlığa yönelttiği tenkitleri müzakere etmek için Medine'ye gelmişti. Allah Resûlü'nün karşıladığı bu heyete hoşgörü gösterilmiş ve Mescid-i Nebvî çatısı altında ibadet etmelerine imkan sağlanmıştı. Bilâhare gerçekleşen ilmi tartışmalarda Necran heyeti Hz. İsa'nın ulûhiyyetini savunup tanrı olduğunu iddia etmiştir. Bu esnada nazil olan: "Kim sana bilgi geldikten sonra bu konuda seninle tartışır, de ki: "Geliniz, hep birlikte toplanalım, çocuklarımızı ve çocuklarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarımızı çağıralım. Sonra Allah'ın lanetinin yalancılara üzerine olması için yalvarıp yakaralım. İşte bu anlattıklarımız kesinlikle gerçek bilgilerdir. Allah'tan başka hiçbir tanrı yoktur ve kuşkusuz Allah yegâne güç ve hikmet sahibidir"(Âl-i İmrân, 3/61-62)⁸⁰ ayetleriyle çözümün son şekli onlara önerilmiştir. Heyet konuyu değerlendirmek için müsaade almış ve akabinde lanetleşme çağrısını kabul etmeyip cizyeye razı olduklarını ifade etmiştir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'e, dünyevi işlerdeki anlaşmazlıkların çözümü ve müşâvirlik hizmetleri hususunda hakemlik görevi üstlenecek emin bir insana ihtiyaç duyduklarını iletmişlerdir. Allah Resûlü de Hz. Ebû Ubeyde'yi bu işle görevlendirmiş ve Necran heyetine bir âhidnâme vermiştir (Taberî, Tefsîr, III, 161-163; İbn Hişâm, es-Sîretü'n-nebeviyye, Kahire 1936, I, 657).

⁸¹ Bkz. Yıldırım, age., s. 361-364.

⁸² Âl-i İmrân, 3/64.

sen oldun. Sen her şeye tanıksın”⁸³ şeklindeki diyalogla aktaran Kur'an, Hıristiyanların Allah Teâlâ'ya oğul izafe etmelerini: “Dediler ki: “Allah bir evlat edindi”. Haşa Haşa! O beridir. Doğrusu göklerde ve yerde olan her şey onundur. Hepsi ona boyun eğmektedir”⁸⁴ gibi ayetlerde muhatap belirtmeksizin tenkit etmekte ve bu tür uyarılardan ders alınmaması durumunda ise: “Ey kitap sahipleri, dininiz konusunda haddi aşip da Allah hakkında gerçek olmayan şeyleri söylemeyiniz. Meryem oğlu İsa Mesih, sadece Allah'ın peygamberi, Meryem'e verdiği bir müjde ve kendisinden bir ruhtur. Öyle ise, Allah'a ve peygamberlerine inanın, Allah üçtür demeyin ve bunlara son verin. Bu sizin için daha hayırlıdır. Allah sadece tek bir ilahdır. Çocuk sahibi olması düşünülemez...”⁸⁵ şeklindeki ikazları yöneltmektedir.

Kur'an'da Hıristiyanlık'la ilgili ayetlerde özellikle vurgulanan husus Hz. İsa'nın beşer oluşudur. Ayetlerin pek çoğunda öncelikle Hz. İsa'nın Allah'ın kulu ve elçisi olduğu belirtilirken beşeriyetiyle ilgili tereddütlerin tamamen ortadan kalkması için bazı ayetlerde onun melekler tarafından Hz. Meryem'e müjdelenişi, Allah'ın kudretiyle Meryem'in ona hamile kalışı ve dünyaya gelişi anlatılır.⁸⁶ Ayrıca Hz. İsa'dan bahsedilirken çok defa Meryem oğlu İsa denmesi onun kulluğunu pekiştirmeye yönelik olmalıdır.⁸⁷ Kur'an'da Allah'ın çocuk edindiğine ilişkin batıl düşünceler, çeşitli ayetlerde reddedilip bunların iftira olduğunu belirtilirken,⁸⁸ aynı şekilde hadislerde de cennete girecek olanların özellikleri anlatılırken Allah'a, resûlüne ve ahirete inanmanın yanında Hz. İsa'nın Allah'ın kulu ve peygamberi olduğuna da iman edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁸⁹ Kur'an'da Hıristiyanların Allah'a çocuk izafe edip Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğunu iddia etmeleri ve Hz. İsa, Hz. Meryem ve Rûhulkudüsün tanrılaştırılmasını konu edinen ayetleri⁹⁰ yorumlayan müfessirler, Hz. İsa'yı “Allah'ın oğlu” olarak görmenin onun tanrılaştırılması anlamına geldiğini belirtmişler⁹¹ ve buna Ya'kûbîler'in, Allah'ın hulûl yoluyla İsa'nın zatiyla birleştiği ve bu şekilde Meryem'in ilâh doğurduğu şeklindeki teolojilerini ve buna

⁸³ Maide, 5/116-117.

⁸⁴ Bakara, 2/116; Kur'an'a göre Allah, İsa'ya kitap vermiş ve onu mübarek kılmıştır (Mâide, 5/75; Meryem, 19/30-31). O, İsrail oğullarına gönderilen bir peygamberdir (Âl-i İmrân, 3/49; Nisâ, 4/171). Bir olan Allah'a kulluğa çağırılmış (Mâide, 5/117), Tevrat'ı tasdik etmiş, bazı hususlarda onu neshetmiş (Âl-i İmrân, 3/50; Mâide, 5/46), kavmine namazı ve zekâtı emretmiştir (Meryem, 19/31).

⁸⁵ Nisâ, 4/171.

⁸⁶ Âl-i İmrân, 3/45-49; Meryem, 19/16-29; Enbiyâ, 21/91; Tahrîm, 66/12.

⁸⁷ Sinanoğlu, agmd., XVII, 364.

⁸⁸ Bkz. Yûnus, 10/68; Kehf, 18/4-5; Meryem, 19/88-89; Enbiyâ, 21/26; Mü'minûn, 23/91; Furkan, 25/2.

⁸⁹ Buhârî, Enbiyâ, 47; Müslim, İman, 46; ayrıca bkz. Buhârî, Rikâk, 51, Tevhîd, 19, 36; Tefsîr, 17; Müslim, İmân, 322, 326-329; Tirmizî, Sıfâtü'l-kıyâme, 10; Müsned, I, 282, 296; III, 116, 244, 248.

⁹⁰ Nisâ, 4/171; Mâide, 5/17, 72-73, 75, 116-117; Tevbe, 9/30; Bkz. Meryem, 19/30-38; Furkân, 25/2; İhlâs, 112/3-4.

⁹¹ Bkz. Taberî, Câmi'u'l-beyân, Kahire 1954, VI, 37, 313; Râzî, Fahreddin, Mefâtihu'l-ğayb: et-Tefsîru'l-kebîr, Beyrut ts., XI, 59, 115, 116; XII, 60; Zemahşerî, el-Keşşâf, Beyrut 2003, I, 581; Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, Rûhu'l-me'ânî, Beyrut ts., I, 79.

benzer doktrinleri örnek olarak⁹² vermişlerdir.⁹³ Hıristiyanların Hz. İsa hakkında doğru bilgiye sahip olmadıklarını belirten Kur'an,⁹⁴ Hz. İsa'nın Hz. Meryem'e müjdelenişini: "Melekler şöyle demişlerdi: "Ey Meryem! Allah katından sana ismi Meryem oğlu İsa Mesih (Mesîh İsa b. Meryem) olup, dünya ve âhirette itibarlı ve Allah'a yakınlardan olacak bir çocuk müjdesi veriyor. O, beşikte, bebekken de yetişkin iken de insanlarla konuşacak ve iyilerden olacak"⁹⁵ ayetiyle gözler önüne serip, betül ve bekâr Hz. Meryem'in bu müjdeye: "Meryem dedi ki: "Tanrım! Benim nasıl çocuğum olur?! Bana hiçbir insan dokunmadı". Allah buyurdu ki: "Öyledir, Allah, istediğini yaratır. O, bir işe karar verdiği zaman, ona "ol" der, o da hemen olur"⁹⁶ şeklinde karşılık verdiğini ve kendisine Allah Teâlâ'nın her şeye gücünün yeteceği hatırlatılmasının yapıldığını haber vermektedir. Allah Teâlâ, Meryem'e gönderilen melekten "bizim ruhumuz" diye söz eder ve bu tabir müfessirler tarafından genellikle Cebrâil olarak yorumlanmıştır.⁹⁷ Kur'an, meleğin Hz. Meryem'e müjdeyi verip Allah Teâlâ'nın da ona ruhandan üflemesi neticesinde Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya hamile kalmasını,⁹⁸ Hz. Âdem'in topraktan yaratılması ile: "Allah katında İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Allah Âdem'i topraktan yarattı sonra da ona "ol" dedi, o da hemen oluverdi. Doğru olan, Rabbin tarafından açıklanandır. Bunda asla şüphe edenlerden olmayınız"⁹⁹ şeklinde kıyas edip Hz. İsa hakkındaki doğru bilginin artık insanlığa açıklandığını haber vermekte ve Hz. İsa'ya ilâhlık atfeden Hıristiyanları bu gerçekleri kabul etmeye şöylece çağırmaktadır: "İşte bu anlattıklarımız kesinlikle gerçek bilgilerdir. Allah'tan başka hiçbir tanrı yoktur ve kuşkusuz Allah yegâne güç ve hikmet sahibidir. Eğer kabul etmezlerse, kesinlikle Allah, bozguncuların ne yaptıklarını bilmektedir."¹⁰⁰ Hz. İsa geldiği dönemde "Tanrı oğlu" tabiri, o günkü insanlar tarafından biliniyordu ve mecazi olarak "Tanrı'ya ait olan" anlamına geliyordu. Bir kişiye "Tanrı'nın oğlu" denildiğinde, o kişinin Tanrı'ya yakın olduğu, ona hizmet ettiği ve Tanrı'nın ruhani gözetiminde hal ve harekette bulunduğu ifade edilmek isteniyordu. Yoksa hiçbir şekilde o kişinin Tanrı gibi ilahî bir vasfa sahip olduğu ve yarı insan yarı ilahî bir varlık olduğu kastedilmiyordu. İşte bu anlamdan hareketle, İsa, karizmatik bir peygamber, öğüt verici ve hastaları iyileştirici "Tanrının oğlu" olarak adlandırılmıştır. Hiçbir şekilde onun ilahlaştırılmasına ilişkin bir sıfat değildir. Ancak Tarihsel süreçte İsa'nın mesajının Yahudilerden Yahudi olmayanlara, yani putperest kökenliler (Gentile mühtediler) Hıristiyanlığa girmeye başlayınca, "Tanrı oğlu" ifadesi yavaş yavaş esas bağlamından soyutlanarak, İsa'nın ilahî bir

⁹² Taberî, Tefsîr, VI, 313; Râzî, Tefsîr, XI, 59, 115-116; ayrıca bkz. İbn Teymiyye, el-Cevâbü's-sahîh, Kahire 1905, III, 158; Kâdî Abdülcebbar, Tesbîtü delâilî'n-nübüvve, Beyrut 1966, I, 92-93; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal, Riyad 1982, II, 66.

⁹³ Gürkan, Sâlîme Leyla, "Teslîs", DİA., İst. 2011, XXXX, 550.

⁹⁴ Nisâ, 4/157.

⁹⁵ Âl-i İmrân, 3/45-46.

⁹⁶ Âl-i İmrân, 3/47.

⁹⁷ Taberî, Tefsîr, XVI, 45; Râzî, Tefsîr, XXI, 195.

⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/45-46; Meryem, 19/17-22; Enbiyâ, 21/91; Tahrîm, 66/12; bkz. Râzî, Tefsîr, XXII, 218-219.

⁹⁹ Âl-i İmrân, 3/59-60.

¹⁰⁰ Âl-i İmrân, 3/62-63.

tabiata sahip olduğu yönünde kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰¹ Hz. İsa'nın kişiliği ve mahiyeti hakkındaki tartışmaların açıklığa kavuşturulduğunu: “İşte Meryem oğlu İsa'nın durumu budur. Hakkında anlaşmazlığa düştükleri konuda gerçek söz de budur. Allah'ın hiçbir çocuk edinmesi söz konusu değildir. Haşa! Haşa! Allah bir işe karar verdiği zaman ona sadece “ol” der, o da olur”¹⁰² şeklinde ifade eden Kur'an, tartışma sürecinin noktalandığını: “Kim sana bilgi geldikten sonra bu konuda seninle tartışır, de ki: “Geliniz, hep birlikte toplanalım, çocuklarımızı ve çocuklarımızı, kadınlarımızı ve kadınlarımızı çağıralım. Sonra, Allah'ın lanetinin yalancıların üzerine olması için yalvarıp yakaralım”¹⁰³ şeklinde belirterek artık bu gerçek bilgilere dayanan bir diyalog safhasına geçilmesi gerektiğini: “De ki: Ey kitap sahipleri, bizim ve sizin aranızda ortak olan söze geliniz...”¹⁰⁴ ayetiyle ilan edip diyalogun çerçevesini belirlemektedir.

B. Enkarnasyon/Hulûl (Ulûhiyyetin Bedenleşmesi) Doktrininin Tenkidi

İslâm düşünce tarihinde itikadî tartışmalara konu teşkil eden hulûl “ilâhi zatın veya sıfatların yaratıklardan birine, bir kısmına yahut tamamına intikal edip onlarla birleşmesi, Allah'ın insan veya başka bir maddî varlık görünümünde ortaya çıkması” diye tanımlanabilir. Hulul kavramı Kur'ân-ı Kerîm ile bazı hadislerde sadece sözlük anlamında yer almıştır.¹⁰⁵ Geleneksel dinlerden tek tanrılı dinlere kadar geniş bir inanç kuşağında ortaya çıkan hulûl (incarnation) kavramı, insan üstü ilâhi bir kudretin belli bir amaç doğrultusunda çoğunlukla insan, bazen da hayvan sûretinde tamamen veya kısmen yeryüzünde görünmesine (bedenlenme) ifade eder. Bu tanımıyla hulûl, basit bir şekil değiştirmenin ötesinde ilâhî iradenin bilinçli olarak kendini göstermek üzere herhangi bir varlığın bedenini seçmesiyle ilgilidir. İlk şekli animistik dinlerde ortaya çıkmış olmakla birlikte hulûl inancı gerçek önemine özellikle Hinduizm ve Hristiyanlıkta kavuşmuştur. Bununla birlikte eski Mısır'dan Greklere kadar pek çok dinde görülmektedir. Hulûl inancı için Hristiyan literatüründe “et” anlamında Laitince “caro” kökünden türetilen ve “ulûhiyyetin bedenleşmesi” anlamına gelen “incarnation” kelimesi kullanılır. Hristiyanlığa göre Tanrı, insanlığı kurtarmak amacıyla Nâsıralı İsa'nın kişiliğinde bedene bürünmüştür. Bir iman esası olarak kabul gören bu inancın ilk izlerine Filipililer'e Mektup'ta¹⁰⁶ rastlanır. Koloseliler'e Mektup¹⁰⁷ enkarnasyon fikrini İsa'nın “pre-existent” (beşeri

¹⁰¹ Aydın, Mahmut, “Yahudi Bir Peygamberden Gentile Tanrıya:İsa'nın Tanrısallaştırılma Süreci”, İslâmiyat, c.3, sy.4, Ank. 2000, s.66-70.

¹⁰² Meryem, 19/34-35.

¹⁰³ Âl-i İmrân, 3/61.

¹⁰⁴ Âl-i İmrân, 3/64.

¹⁰⁵ Abdülbâkî, Mu'cem, “hl” md.; Müsned, III, 354, 386; Sözlükte “bir şeyi çözmek, bir yere intikal etmek, konup yerleşmek” anlamlarında masdar olan “hulûl” kelimesi isim şeklinde de kullanılır. Terim olarak “gül suyunun güle sirayet etmesi gibi iki cismin birleşmesi, varlıkla onun mahalli veya arazla cevher arasındaki münasebet, bir şeyin mevcudiyetinin diğerinin mevcudiyetiyle aynı olması” gibi değişik biçimlerde tanımlanmıştır (Cürçânî, Seyyid Şerîf, Kitâbü't-Ta'rifât, Beyrut 1983, “hl” md.; Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, Keşşâfû İstîlâhâtî'l-fünûn, Kalküta 1984, I, 706-709).

¹⁰⁶ 2/6-11.

¹⁰⁷ 1/14.

varlığından önceki) varlığı ile birleştirilir. Yuhanna ise¹⁰⁸ İsa'nın pre-existent varlığını vurgulayarak¹⁰⁹ bu var oluş biçimini enkarnasyon inancı ile ilişkilendirilir. Matta¹¹⁰ ve Luka'da¹¹¹ enkarnasyon fikri yoksa da Meryem'in bâkire olarak İsa'yı doğurması inancı devreye sokularak İsa'da ilâhlık unsuruna vurgu yapılmak istenmiştir. Liberal yorumlara göre Hıristiyanlıktaki enkarnasyon inancı, Grek geleneklerinden bölgedeki pagan inançlara kadar uzanan geniş bir kültürün etkisi altında gelişmiştir. Grekçe konuşan Yahudi-Hıristiyan çevrelerde Yahudilikteki şahıslanmış hikmet (hokma) anlayışının Grek felsefesinde "logos" kavramı ile birleştirilmesi ilk önce İsa'nın pre-existent bir varlık olarak kabulüne yol açmıştır. Böylece bir bakıma Yahudilikteki "ezelî Tevrat" anlayışı yerine Hıristiyanlıkta İsa konulmuştur. Bu fikir muhtemelen daha sonraları Gentile Hıristiyanları arasında Tanrı'nın İsa sûretinde bedenleştiği fikrine yol açmıştır. Erken dönemlerde enkarnasyon doktrini, Yahudi geleneğini sürdüren Yahudi-Hıristiyan kökenli gruplar dışındaki bütün kiliselerde kabul görmüştür. İlk kilise babalarının metinlerinde özellikle vurgulanan bu doktrin İznik Konsili'nde (325) resmî bir akîde haline getirilmiştir. Bugün Katolik ve Ortodokslar başta olmak üzere, liberal Hıristiyanlar ve marjinal küçük gruplar dışında kalan bütün kiliseler enkarnasyon doktrinini iman esası olarak kabul etmektedir. Bazı eski gnostik Hıristiyan mezhepleri enkarnasyon inancını devrî tarih süreciyle ilişkilendirerek Hinduizm'deki yoruma yaklaştırmışlardır. Buna göre İbrâhim, İshak, Ya'kûb ve İsa, Âdem'in çeşitli dönemlerde ortaya çıkan yeniden bedenleşmiş hallerinden başka bir şey değildir. İlk yaratılan ruh olarak Âdem zaman zaman çeşitli peygamberlerde bedenleşerek insanları kurtarma fonksiyonu üstlenir.¹¹² Hıristiyanlıkta İsa, tarihi olduğu kadar hatta ondan da fazla teolojik yönden önem taşımaktadır, zira bu dinin temel nasları İsa ile ilgilidir. Hıristiyan inancına göre İsa Allah'ın bedenleşmiş kelâmıdır, dolayısıyla tanrıdır. Tanrı'nın yaratılmamış olan ezeli mesajı bedenleşmiş olup İsa olarak insanlar arasında yaşamaktadır (İncarnation). Bu sebeple Hıristiyanlar İsa'ya "Tanrı oğlu, rab, mesîh" ünvanlarını vermektedir. İnciller'de Tanrı'nın ondan "oğlum", onun da Tanrı'dan "babam" diye bahsettiği çeşitli pasajlar İsa'nın ulûhiyetine delil olarak gösterilmektedir. Buna karşılık onun ilâh olmadığını savunanlar da İnciller'e dayanırlar.¹¹³ İznik Konsili'nin toplanmasına sebep olan Arius da konsilde İnciller'den getirdiği karşı delillerle onun ilâh olmadığını göstermeye çalışmıştır. İsa'nın tabiatı, yani insan mı yoksa ilâh mı veya hem insan hem ilah mı olduğu hususu asırlar boyu tartışılmış, İznik (325), Efes (431) ve Kadıköy (451) Konsillerinde alınan kararlarla insanî ve ilâhî olmak üzere iki tabiatı fakat bir tek şahsiyeti olduğu, Tanrı'nın oğlu olması hasebiyle teslisin bir uknûmunu teşkil ettiği resmen tasdik ve ilân edilmiştir.¹¹⁴ Enkarnasyon doktrinine Yuhanna İncili'nin: "Başlangıçta Kelâm vardı. Kelâm Tanrı'yla birlikteydi/Tanrı'daydı ve Kelâm Tanrı'ydı. Başlangıçta o, Tanrı'yla birlikteydi/Tanrı'daydı. Her şey onun aracılığıyla var

¹⁰⁸ 1/1-5.

¹⁰⁹ 1/14.

¹¹⁰ 1/20-21.

¹¹¹ 1/30-36.

¹¹² Demirci, Kürşat, "Hulûl", DİA., İst. 1998, XVIII, 341-342.

¹¹³ Markos, 10/17-18; Yuhanna, 5/19; 14-28; 17/3.

¹¹⁴ Harman, agmd., X, 468; bkz. Tümer, Günay; Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ank. 1988, s. 151; Kesler, Fatih, Kur'an'da Yahudiler ve Hıristiyanlar, Ank. 1993, s. 231-233.

oldu, var olan hiçbir şey onsuz olmadı. Yaşam ondaydı ve yaşam insanların ışığıydı”¹¹⁵ ve “Kelâm insan/beden olup aramızda yaşadı. Onun yüceliğini-Baba’dan gelen, lütuf ve gerçekle dolu biricik Oğul’un yüceliğini-gördük. Yahya ona tanıklık etti. Yüksek sesle şöyle dedi: “ ‘Benden sonra gelen benden üstündür. Çünkü o benden önce vardı’ diye sözünü ettiğim kişi budur. Nitekim hepimiz onun doluluğundan lütuf üzerine lütuf aldık. Kutsal Yasa, Musa aracılığıyla verildi, ama lütuf ve gerçek İsa Mesih aracılığıyla geldi. Tanrı’yı hiçbir zaman hiç kimse görmedi. Baba’nın bağrında bulunan ve Tanrı olan biricik Oğul onu tanıttı”¹¹⁶ gibi ayetlerin kaynaklık ettiği ileri sürülmekle birlikte diğer üç İncilde benzeri cümlelerin yer almayıp sadece Pavlus’un mektuplarında tecessüdü destekleyen ifadelerin bulunması İncillerin tenakuzu ve bu doktrinin temelsizliği açısından dikkatleri çekmektedir.¹¹⁷ Mesela 1977 yılında Londra’da İlahiyat Fakültesi profesörlerinden D. Cupitt, M. Goulder, L. Houlder, D. Nineham, M. Wiles, F. Young’un müşterek yayınladıkları Kitaba *The Myth of God Incarnate* (Tanrı’nın Tecessüdü Efsanesi) adını verip: “Bütün hedefimiz, Tanrı ile İsa’yı her türlü karıştırmadan uzak olarak anlamaktır”¹¹⁸ demektedirler. *Time* dergisi 27 Şubat 1978 nüshasında kitabı tanıtırken tecessüd hakkında “skandal” tabirini kullanmıştır.¹¹⁹

Hiz. İsa’nın “Allah’tan bir kelime” oluşunu: “Zekeriyya mihrapta namaz kılariken, melekler ona: “Allah kendinden gelen bir kelimeyi doğrulayıcı, bir önder, iffetli, bir peygamber ve iyi insanlardan Yahya’ sana müjdeliyor”¹²⁰, “Melekler şöyle dediler: “Ey Meryem! Allah seni kendinden bir kelimeyle müjdeliyor...”¹²¹ ve “...Meryem oğlu İsa Mesih, ancak Allah’ın elçisi, Meryem’e ulaştırdığı kelimesi ve kendinden bir ruhtur...”¹²² ayetlerinde belirten Kur’an, Hıristiyanlık tarihinde asırlar boyu tartışılan Hiz. İsa’nın mahiyetini izah edip onun Allah’ın “ol” emrinin gerçekleşen bir örneği olup babasız yaratılmasına ve Allah’ın peygamberi olduğuna vurgu yapmaktadır. Taberî, “kelime”nin Hiz. İsa

¹¹⁵ Yuhanna, 1/1-4.

¹¹⁶ Yuhanna, I/14-18.

¹¹⁷ Bkz. I. Timoteosa, 3/16; İbrânilere, 2/15.

¹¹⁸ s. X (önsöz).

¹¹⁹ Bkz.Yıldırım, age., s. 177-178; Yine Anglikan Kilise doktrinleri komisyon başkanı Prof. Maurice Wiles, “Tecessüdsüz Hıristiyanlık” adlı incelemesinde Hiz. İsa’nın “Kurtarıcı” ve “Mâbud” olması hakkında: “İşte en zor ve en düğümlü mesele budur. Bu problemi nasıl ele alacağız? Mutlaka hatırlamamız gerekir ki kelimenin ince anlamı ile İsa’nın kurtarıcı olduğu ve ibadetimizde İsa’nın bizzat şahsına yöneldiğimiz manasına gelmez” (s.8) ifadelerini kullanmaktadır. Birmingham Üniversitesi teoloji profesörü John Hick ise, *The Myth of God Incarnate* kitabına “İsa ve Evrensel Dinler” adlı incelemesiyle katılıp Hindu ve Budist düşüncesini Hıristiyanlıkla mukayese ederek: “İnsan Gauthama’ya, yüce ve ezeli Tanrı Buda’nın tecessüd etmiş bir şekli olarak bakılır olmuştur. Nitekim insan İsa’ya da ezeli Tanrı’nın tecessüdü veya Tanrı’nın oğlu nazarıyla bakılmıştır. Mahayana kitabında yüce Buda, “Mutlak Hak” ile ittihad eder. Hıristiyanlıkta da ebedi Oğul unnumu Baba Tanrı ile benzer şekilde ittihad etmiştir... Unutmayalım ki Hıristiyanlık inancı Batı’da Roma İmparatorluğu’nda değil de, Doğu’da Hindistan’a intikal etseydi, muhtemelen İsa’nın dinî ehemmiyeti Hindû kültüründe kutsal Avatar, Budist kültürde ise Mahayana sûretini alacaktı” (s.169-176) demektedir. (Yıldırım, age., s. 178-180;bkz.Tümer, age., s. 149-150).

¹²⁰ Âl-i İmrân, 3/39.

¹²¹ Âl-i İmrân, 3/45.

¹²² Nisâ, 4/171.

olduğuna dair İbn Abbas'tan bir rivayet aktarmış, Allah'ın "kün" (ol) emri neticesinde mûcizevî bir şekilde doğduğu için onun "kelimetullah" şeklinde nitelendirildiğini ifade eden farklı rivayetleri sıralamıştır¹²³. Şîî müfessir Tabersî ise insanların Allah'ın kelamıyla hidayete erdikleri gibi Hz. İsa ile de hidayete erdikleri için onun kelimetullah olarak adlandırıldığına dikkat çekmiştir¹²⁴. Fahreddin er-Râzî, önceki müfessirlerin yorumlarına ek olarak Hz. İsa'nın mûcizevî bir tarzda bebekliğinde konuşmaya başlaması, tebliğiyle gerçekleri ifade etmesi ve insanları doğruya yönlendirmesi, kendisinden önceki peygamberlere vahyedilen kitaplardaki ilâhi kelamla peygamberliğinin müjdelenmiş olması sebebiyle "Allah'ın kelâmı" olarak adlandırıldığını belirtmiştir. Râzî ayrıca "bi kelimetin minhü" ibaresindeki "min" harf-i cerrinin Hz. İsa'nın Allah'ın zatından bir parça olmayıp Allah'ın kelamıyla babasız olarak yaratıldığını bildiren bir başlangıç anlamı taşıdığını da söyler.¹²⁵ Elmalılı, "bi kelimetin minhü" ifadesindeki "kelime"nin belirsiz olarak kullanılmasının İsa'nın yaratılmasındaki gariplik ve tuhaflığa, bilinen yaratılış tarzına uymayan bir farklılığa, dolayısıyla Hz. İsa'nın mucizevî bir şekilde babasız yaratılışına işaret ettiğine dikkat çekmiştir. Elmalılı'ya göre kelimenin Meryem'in oğlu Mesîh İsa şeklinde adlandırması da Hz. İsa'nın Hristiyanların teslis anlayışındaki gibi Allah'ın değil ancak Meryem'in oğlu olduğunu vurgular; dolayısıyla İsa'nın kelime olarak Allah'a, oğul olarak ise Meryem'e nisbet edilmesi gerektiğini söyler.¹²⁶ Halbuki Hristiyanlıkta İsa'nın Tanrı'nın kendisine hulûl ettiğine, ete kemiğe bürünmüş ezelfî ve ebedî kelâmı (logos) ve teslis anlayışını oluşturan unsurlardan biri olduğuna inanılmaktadır.¹²⁷ Ayrıca Kur'an: "...Meryem oğlu İsa Mesih, ancak Allah'ın elçisi, Meryem'e ulaştırdığı kelimesi ve kendinden bir ruhtur..."¹²⁸ "İffetini koruyan, bu yüzden kendisine ruhumuzdan üfürdüğümüz ve kendisini ve oğlunu âlemlere ibret kıldığımız Meryem'i de an"¹²⁹ ve "Aynı şekilde iffetini koruyan İmran kızı Meryem'e de örnek vermiştir. Bundan dolayı biz ona ruhumuzdan üfürmüştük..."¹³⁰ ayetlerinde Hz. İsa'nın "Allah'tan bir ruh" olduğunu belirtip onun nasıl hayat bulduğunu haber vermekte ve bu husustaki tartışmaları açıklığa kavuşturmaktadır. Ayetlerde geçen "ruh" kelimesi "Allah'ın emri, üflemesi, rahmet ve hayat" şeklinde yorumlanmaktadır.¹³¹ Allah'ın ilk insanın bedenine, ayrıca ana rahminde belli bir aşamaya gelen ceninlere ruhandan üflemesi konusunda müfessirlerce çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bazı ayetlerde, Meryem'i İsa'ya hamile bırakmak için Cenâb-ı Hakk'ın insan şekline bürünmüş olarak gönderdiği Cibrîl'den "ruhumuz" diye söz etmesini ve, "Meryem'e ruhumuzdan üfledik" mealindeki beyanını¹³² dikkate alan âlimler, Allah'ın "ruhum" veya "ruhumuz" tabiriyle Cibrîl'i, "üfledim" veya "üfledik" tabiriyle de Rûhukudûs, Rûhulemîn, Rûh gibi isimleri bulunan Cibrîl vasıtasıyla insanda ruh

¹²³ Taberî, Tefsîr, III, 269-271.

¹²⁴ Tabersî, Mecmâu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân, Beyrut 1986, III, 269-271.

¹²⁵ Râzî, Tefsîr, VIII, 36, 49.

¹²⁶ Elmalılı, Hak Dini, II, 1101-1102.

¹²⁷ Sinanoğlu, Mustafa, "Kelime", DİA., Ank. 2002, XXV, 213.

¹²⁸ Nisâ, 4/171.

¹²⁹ Enbiyâ, 21/91.

¹³⁰ Tahrîm, 66/12.

¹³¹ Taberî, Tefsîr, VI,24-25; XV,155-156;bkz. Râzî,Tefsîr, XXI,37-39;Mâtürîdî,Te'vilâtü'l-Kur'ân, Beyrut 1970,VIII,348-49.

¹³² Meryem, 19/17-19; Enbiyâ, 21/91.

yaratmasını murat ettiği sonucuna varmıştır. Hz. Âdem'in ve soyunun yaratılışı dile getirilirken kullanılan "ruhumdan" üfledim ifadesine de aynı anlam verilmiştir. Bu tür beyanlarla Allah'ın zâtı ve zâtından bir parça değil Cibrîl kastedilmiştir¹³³. Şu farkla ki Hz. Âdem ile Hz. İsa'nın yaratılmasında bizzat Cibrîl ilâhi buyruğu yerine getirmiş, insan soyunun yaratılmasında ise Cibrîl'in emrinde bulunan yardımcıları bu emri icra etmişlerdir.¹³⁴ Allah'ın zatı veya sıfatlarıyla muayyen bir şahsa yahut belirli bir nesneye intikal ettiğini kabul eden telakki İslâm düşüncesinde hulûl-i hâs (muayyen hulûl) diye bilinir. Hıristiyanların Hz. İsa, aşırı Şîîler'in imamlar hakkında, bazı sûfilerin de şeyhleri hakkında benimsedikleri inançlar bu hulûle örnek gösterilebilir. Zira Hıristiyanlar Tanrı'nın (ilâhi kelâmın) Hz. İsa'ya hulûl ettiğini ve böylece İsa'nın tanrı olduğunu iddia etmişlerdir.¹³⁵ Fahreddin er-Râzî ve Kâdî Beyzâvî, Allah'ın İsa olduğu tarzındaki telakkinin Hıristiyanlara ait temel bir inanç ilkesi olmamakla birlikte Hz. İsa hakkında benimsedikleri akidenin bunu gerektirdiğini söylemişlerdir; fakat M. Reşîd Rıza bunun doğru olmadığını belirtir. Çünkü Hıristiyanlar ezeli olan kelâmın Allah olduğuna ve Allah'ın ete kemiğe bürünerek Hz. İsa şeklinde ortaya çıktığına inanırlar, bu da hulûl inancının esasını teşkil eder.¹³⁶ Hulûl-i hâssı benimseyen Hıristiyanlarla İslâm'a mensup olduğunu iddia eden Gâliyye fırkalarının kâfir oldukları hususunda İslâm âlimleri arasında ihtilaf yoktur.¹³⁷ Nitekim Kur'an: "Yahudiler: "Üzeyr Allah'ın oğludur" dediler. Hıristiyanlar da "Mesih, Allah'ın oğludur" dediler. Bu onların ağızlarında geveledikleri sözlerden ibarettir. Onlar, sözlerini daha önce geçmiş kafirlerin sözlerine benzetiyorlar. Hay Allah kahredesiler! Nasıl da haktan batıla döndürülüyorlar? Yahudiler hahamlarını, Hıristiyanlar rahiplerini ve Meryem'in oğlu Mesih'i Allah'tan başka Rab edindiler. Halbuki onlara bir tek İlahı ibadet etmeleri emr olunmuştu. Ondan başka ilah yoktur. O, onların ortak koştukları şirkten münezzehtir"¹³⁸ ayetlerinde tevhid dışı inanç ve doktrinlere Yahudilik ve Hıristiyanlık özelinde ağır eleştiriler yöneltip onları Allah'ın varlığı ve birliğine dosdoğru inanmaya çağırmakta ve "Onlar, sözlerini daha önce geçmiş kafirlerin sözlerine benzetiyorlar" bölümünde ise muhtemelen ilâhi kaynaklı dinlerin eski Mısır, Yunan, Roma, Pers ve Hindistan gibi coğrafyalarda kök salmış şirk inançlarından etkilendiklerini ima etmektedir.¹³⁹ İslâm inancına göre Hz. İsa, ne Hıristiyanların iddia ettikleri gibi bir tanrı veya Tanrı'nın oğlu ne de Yahudilerin iddia ettikleri gibi sıradan bir insandır, o Allah'ın gönderdiği bir nebi¹⁴⁰ ve resuldür.¹⁴¹ İsrail oğullarına gönderilmiş bir peygamberdir,¹⁴² kendisine İncil

¹³³ Bkz. Taberî, Tefsîr, I, 404; III, 2; VI, 24-25; Râzî, Tefsîr, XIX, 210-220; XXII, 218; Mâtürîdî, age., I, 173; VIII, 28.

¹³⁴ Yavuz, Yusuf Şevki, "Ruh", DİA., İst. 2008, XXXV, 187.

¹³⁵ Yuhanna, I.

¹³⁶ Rızâ, Reşîd, Tefsîru'l-Kur'âni'l-hakîm: Tefsîru'l-menar, Beyrut ts., VI, 307-309.

¹³⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, "Hulûl", DİA., İst. 1998, XVIII, 342-343.

¹³⁸ Tevbe, 9/30-31.

¹³⁹ Bkz. Rızâ, Reşîd, Tefsîru'l-Menâr, Mısır 1935, X,240; Abdüssamed, Şerefuddîn, Havle ustûreti Tecessüdi'l-ilâh, Cidde 1978, s.11, 24-26.

¹⁴⁰ Meryem, 19/30.

¹⁴¹ Nisâ, 4/157, 171; Mâide, 5/75; Saf, 61/6.

¹⁴² Âl-i İmrân, 3/49; Saf, 61/6.

verilmiştir.¹⁴³ Tevratı tasdik etmiş, bazı hususlarda onu neshetmiştir.¹⁴⁴ Hz. İsa, “Muhakkak ki Allah benim de rabbim sizin de rabbinizdir. Öyleyse ona kulluk ediniz. İşte doğru yol budur”¹⁴⁵ diyerek İsrâil oğullarını bir olan Allah’a kulluğa davet etmiş,¹⁴⁶ Allah’ın kulu olduğunu belirtmiş,¹⁴⁷ birçok mucize göstermiştir. Mâbede adanmış, itaat ve ibadetle meşgul olmuş, Allah tarafından rızıklandırılmış, iffet sembolü olarak yetişmiş olan Meryem’den¹⁴⁸ babasız dünyaya gelmiş,¹⁴⁹ böylece hem anne hem oğul ilâhî kudrete bir alâmet kılınmıştır.¹⁵⁰ Kur’an’a göre İsa bütün üstün özelliklerine rağmen bir insan ve bir kuldur.¹⁵¹ Hiçbir zaman kendisinin tanrı edinilmesini söylememiş ve yalnız Allah’a kulluğu öğütlemiştir.¹⁵² Kur’an teslisi açıkça reddetmekte, temel prensip olarak tevhidi ortaya koymaktadır.¹⁵³ Kur’an-ı Kerîm ve hadislerde takdim edilen İsa, İnciller’de ve Hıristiyan teolojisikinden farklıdır. Hıristiyanlıkta temel inanç esaslarından olan ulûhiyyetin bedenleşmesi, İsa’nın çarmıha gerilmesi dolayısıyla kurtuluş fidiyesi oluşu Kur’an tarafından kabul edilmez. Bu farklılıklar, daha ilk dönemlerden itibaren Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında tartışmaların başlamasına sebep olmuş, iki taraf da birbirini reddeden ve tenkitlere cevap veren eserler kaleme almış, böylece geniş bir reddiye literatürü oluşmuştur.¹⁵⁴ Hıristiyanların Hz. İsa’ya dair söz konusu temelsiz inançları hadislerde de reddedilmiştir. Kıyamet günü Hıristiyanlara neye ibadet ettikleri sorulunca “Allah’ın oğlu Mesih”e diye cevap verecekleri, bunun üzerine onlara Allah’ın eşinin ve çocuğunun bulunmadığı şeklinde cevap verileceği¹⁵⁵ ve Hz. İsa’nın ulûhiyyet ve rubûbiyyetine inanmanın şirk olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁶ Allah’tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed’in onun kulu ve resûlü, Hz. İsa’nın da Allah’ın kulu ve elçisi olup Allah’ın Hz. Meryem’e ilkâh ettiği kelimesi ve Allah’tan bir ruh olduğuna inanan kimsenin cennete gireceği, Meryem oğlu İsa’ya en yakın kimsenin Hz. Muhammed olduğu yine hadislerde¹⁵⁷ açıklanmaktadır.

C. Teslis Doktrininin Tenkidi

Teslis, III-IV. Yüzyıllar arasında şekillenen ve Hıristiyan akîdesinin temelini oluşturan üçlü ilahlık doktrinedir. Sözlükte “üçleme” anlamındaki teslis kelimesi (Gr. Trias; Lat. Triniats), İslâm geleneğinde Hıristiyanlığın üç unsurlu (baba-oğul-kutsal ruh) ilahlık anlayışını ifade eder.¹⁵⁸ Hıristiyan teologları teslisin

¹⁴³ Mâide, 5/46.

¹⁴⁴ Âl-i İmrân, 3/50; Mâide, 5/46.

¹⁴⁵ Âl-i İmrân, 3/51; Meryem, 19/36.

¹⁴⁶ Mâide, 5/72.

¹⁴⁷ Nisâ, 4/172; Meryem, 19/30.

¹⁴⁸ Âl-i İmrân, 3/37; 42-43.

¹⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/45-47; Meryem, 19/17-22.

¹⁵⁰ Mü’minûn, 23/50.

¹⁵¹ Nisâ, 4/172; Mâide, 5/17, 75; Meryem, 19/30; Zuhrûf, 43/59.

¹⁵² Mâide, 5/116-117.

¹⁵³ Nisâ, 4/171.

¹⁵⁴ Harman, “İsa”, XXII, 471.

¹⁵⁵ Buhârî, Tevhîd, 24; Tefsîr, 4/8; Müslim, İmân, 302.

¹⁵⁶ Buhârî, Talak, 18.

¹⁵⁷ Buhârî, Salât, 1; Enbiyâ, 5, 24, 43, 47, 48; Bed’ü’l-halk, 6; Menâkıbü’l-ensâr, 7, 11, 42, 53; Tefsîr, 2/1, 17/5; Tevhîd, 19; Rikâk, 51; Hudûd, 31; Ta’birü’r-rü’yâ, 32; Fiten, 26.

¹⁵⁸ Waardenburg, Jacques, “Teslis”, DİA., İst. 2011, XXXX, 548.

tek bir Tanrı'daki üçlü yapıyı ifade ettiğini ve bir tevhid biçimi kabul edilmesi gerektiğini ileri sürse de, Hıristiyan geleneğinde bile tartışmalı olan bu inanç, gerek Kur'an'da gerek sonraki reddiye kitaplarında Allah'ın mutlak birliği ve tekliği manasında İslâm tevhit akidesine aykırı görülmüş ve Hıristiyanlığa yönelik en önemli eleştiri konusunu teşkil etmiştir.¹⁵⁹ Teslis fikri Hıristiyanlık öncesi geleneklerde (Mısır'da İsis, Osiris ve Horus, Hint'te Brahma, Vişnu, Şiva yahut Brahma, Narayana, Rudra vb.) ve Yahudi mistisizmde farklı biçimlerde yer almıştır. Kitab-ı Mukaddes'te teslis ne kelime ne de doktrin olarak mevcuttur.¹⁶⁰ Ahd-i Cedîd'de "baba", "oğul/insan oğlu/Tanrı oğlu" ve "kutsal ruh/Tanrı'nın ruhu" ifadeleri geçse de teslisin üç unsurundan birlikte sadece-muhtemelen geç döneme ait- iki yerde bahsedilmiştir. Matta kitabının sonunda İsa havârilerini bütün milletleri baba, oğul ve kutsal ruh adına vaftiz etmekle görevlendirirken¹⁶¹ Pavlus, Korintoslular'a yazdığı ikinci mektubunu, "Rab İsa Mesîh'in lutfu, Tanrı'nın sevgisi ve kutsal ruhun yoldaşlığı hepinizle olsun"¹⁶² diyerek bitirmektedir. İlk üç İncil'deki (sinoptik İnciller) anlatımdan, sıkça "insan oğlu" diye nitelenen İsa'nın, havarileri tarafından beklenen Mesîh olarak görüldüğü ve buna paralel şekilde Tanrı ile özel ilişki içinde bulunduğu inanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶³ Hıristiyanlığın oluşum döneminin başlangıcında Stoacı filozoflar tarafından kullanıldığı ve Yahudi filozofu Filon (ö. 50) tarafından benimsendiği şekliyle yaratılıştaki ilk ilke ya da "Tanrı'nın kendisiyle dünyayı yarattığı kelimesi" anlamında "logos" fikri İsa'nın tabiatı ve ilâhlık konusu üzerinde yapılan yorumları etkilemiştir. Yuhanna İncili'nde ve Pavlus'un mektuplarında vurgulandığı üzere İsa Mesîh, fizikî anlamda değilse bile mânevî anlamda babanın oğlu yani logosu kabul edilmiştir.¹⁶⁴ Kitab-ı Mukaddes'te Tanrı'dan baba şeklinde bazan çoğul olarak bahsedilmesi, ayrıca Tanrı ile bağlantılı biçimde mevcudiyet, hikmet, kelime ve ruh gibi sözcüklerin kullanılması gibi hususlar teslis doktrini lehine birer delil kabul edilse de, modern Kitab-ı Mukaddes araştırmacılığındaki hâkim görüş söz konusu ifade ve kullanımlardan hareketle bedenleşen (hulûl/enkarnasyon) çok unsurlu bir Tanrı

¹⁵⁹ Gürkan, Salime Leyla, "Teslîs", DİA., İst. 2011, XXXX, 549.

¹⁶⁰ Teslis kelimesi (trias), ilk defa Antakya Patriği Teofilos tarafından yaklaşık 180 yılında bugün anlaşılan mânada teslis doktrini kastetmeden Tanrı, Tanrı'nın kelimesi ve Tanrı'nın hikmeti (ruhu) şeklinde kullanılmıştır. İlk kilise babalarından İrenaeus (II. yüzyıl), oğul ve ruhu tek bir Tanrı'nın (baba) farklı görünüşleri biçiminde yorumlamıştır. İlk Latin kilise babası Tertullian (ö. 225), bir asır sonra doktrinleşecek olan teslis inancını belirleyecek şekilde ilâhlıktaki üç unsurdan bahsetmiş, bunların özde bir, fakat şahsiyet olarak (Lat. Personae = gerçek tabiatı gösteren maske) ayrı olduğunu ve bu şahsiyetlerden her birinin kâinatın yaratılışında farklı birer fonksiyon icra ettiğini ileri sürmüştür. Buna göre ilk şahsiyetin (baba) görevi yaratma, ikinci şahsiyetin (oğul) görevi kurtarma, üçüncü şahsiyetin (kutsal ruh) görevi kutsamadır. Doğu kilisesinin en büyük teologu kabul edilen İskenderiyeli Orijen (ö. 254), hiyerarşik bir teslis anlayışı öngörüp babadan mânevî olarak çıkan kelimenin ya da oğulun kâinatı idare etme, kelimedenden çıkan kutsal ruhun ise azizlere ilhamda bulunma görevini üstlendiğine işaret etmiştir (Waardenburg, agmd., XXXX, 548).

¹⁶¹ 28/19.

¹⁶² 13/13.

¹⁶³ Bkz. Matta, 10/23; 12/28-32; 16/13-16; 20/28; Markos, 8/31, 38; Luka, 2/11; 4/14; 6/5; 9/20; 12/8-10.

¹⁶⁴ Bkz. Yuhanna, 1/1-3, 14, 18; 3/14-17; 8/28; 10/36-38; 14/8-11; Korintoslular'a Birinci Mektup, 1/12-20; diğer İncillerde yer alan "Tanrı'nın oğlu" ve "baba-oğul" ifadeleri için ayrıca bkz. Matta, 3/16; 4/3; 11/27; Markos, 13/32; Luka, 10/22.

fikrine ulaşmanın bağlam dışı sayılacağı yönündedir. Fakat bilhassa Yahudi gnostik ve mistik çevrelerde kullanılan logos fikrinin Hıristiyan teslisinin ve İsa'nın ilâhlığı inancının oluşumunu etkilediği açıktır.¹⁶⁵

Hıristiyanlığın, Hz. İsa'nın Kur'an'daki: "Kuşkusuz Allah benim de Rabbim, sizin de Rabbinizdir. Öyle ise ona kulluk edin. Bu dosdoğru yoldur"¹⁶⁶ ve Matta İncili'ndeki: "Dinle ey İsrail! Tanrımız Rab tek Rab'dir";¹⁶⁷ "Tanrı tektir ve ondan başkası yoktur"¹⁶⁸ ifadelerindeki dosdoğru tevhit çizgisinden çıkıp tarihi süreci içersinde şirk ve küfür zeminine kaydığını: "Tek Tanrı'dan başka hiçbir tanrı yokken, "Allah için üçüncüsüdür" diyenler küfre girmişlerdir. Eğer söylediklerinden vazgeçmezlerse, onlardan inkâr edenlere acıklı bir azap dokunacaktır"¹⁶⁹ ayetinde net olarak bildiren Kur'an, onları Hz. İsa'nın diliyle: "Ben onlara, senin bana emretmiş olduğun "benim ve sizin Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin" sözünden başka bir şey söylemedim..."¹⁷⁰ şeklinde tevhit inancına çağırmakta ve onlara: "Hiçbir kimse için söz konusu değildir ki Allah ona kitap, bilgelik (hikmet) ve peygamberlik versin, sonra o da kalkıp insanlara: "Allah'ı bırakıp bana kulluk edin" desin. Fakat o sadece: "Kitabı öğrettiğiniz ve öğrendiğiniz gibi Rabbe itaat eden kullar olun" der. O, size melekleri ve peygamberleri Rabbler edinmenizi de emretmez. Siz Müslüman olduktan sonra inkar etmenizi emreder mi?!"¹⁷¹ sorusunu yöneltmektedir.

Hıristiyanlık teolojisinin geçirdiği merhalelere bakıldığında Hıristiyanlığın bazen tevhitten şirke bazen de şirkten tevhide doğru zikzaklar çizdiği¹⁷² ve günümüzde ise bu gelgitlerin "tevhit" çizgisine doğru ilerleme iradesi sergilediği söylenilebilir.¹⁷³ Yukarıda zikrettiğimiz gibi Hz. İsa'nın tebliğ ettiği tevhit inancından sapmanın ilk aşamasını, Antakya Patriği Teofilos'un "teslis" kelimesini kullanmasıyla başlayıp bu yaklaşımın ilk kilise babalarından İreneaüs, ilk Latin kilise babası Tertullian (ö.225) ve Doğu kilisesinin en büyük teoloğu kabul edilen İskenderiyeli Orijen (ö. 254)'in yorumlarıyla doktrinleşmesi teşkil etmektedir. Böylece Hıristiyan teolojisi şirk zeminine oturmuş ve bu durum Hıristiyanlık tarihinin ilk ekümenik konsili olan İznik Konsilinde (325) aslî bir dogma hüviyetiyle karara bağlanmıştır. İznik Konsilini takip eden süreç,¹⁷⁴ XVI.

¹⁶⁵ Waardenburg, agmd., XXXX, 548.

¹⁶⁶ Âl-i İmrân, 3/51; bkz. Meryem, 19/36.

¹⁶⁷ Markos, 12/30.

¹⁶⁸ Markos, 12/33.

¹⁶⁹ Maide, 5/73.

¹⁷⁰ Mâide, 5/117.

¹⁷¹ Âl-i İmrân, 3/79-80.

¹⁷² Bkz. Hatîb, age., s. 337-338; Yıldırım, age., s. 202.

¹⁷³ Bkz. Nursî, Bediüzzaman Said, Kaynaklı, İndeksli, Lügatli Risale-i Nur Külliyyatı, İst. 1996, I, 372, 557.

¹⁷⁴ İznik Konsiline (325) rağmen teslis akidesine ilişkin tartışmalar yine devam etmiştir. Hz. İsa'nın ezeli olmayıp yaratılmış olduğunu ifade eden Ariusçuluk, Hz. İsa'nın ilâhlığını reddeden ve tek Tanrı inancını benimseyen Yahudi-hıristiyan Ebonitler gibi VI. yüzyıla kadar varlığını devam ettirdikten sonra tarihe karışmıştır. Hıristiyan düşüncesindeki bu tevhit ve şirk eksenli münazara ve münakaşaları müteakiben Hıristiyanlığı resmi din haline getiren İmparator I. Theodosios zamanında İst.'da toplanan ikinci ekümenik konsilde (381), teslisteki üçüncü unsur olan kutsal ruhun da oğul gibi ilâhi tabiata sahip bulunduğu ve böylece baba, oğul ve kutsal ruhun hepsinin birer ilâh olduğu tezi "üç şahsiyete ve tek öze sahip ilâhlık"

yüzyılda Batı Avrupa'da ortaya çıkan reform hareketinin Roma Katolik kilisesinin otoritesini kökten sorgulamasına kadar devam etmiş ve yine Hıristiyan teolojisi içinde bulunduğu şirk dairesinden tevhit inancına doğru bir hamle yapmıştır. Söz konusu hareketin liderleri olan Martin Luther, John Calvin ve Ulrich Zwingli teslisi benimserken aynı dönemde ortaya çıkıp Polonya ve Transilvanya'da (Macaristan) geniş desteğe sahip olan, Hollanda, İngiltere ve daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'nde belli ölçüde taraftar bulan Sosinyen ve diğer Unitaryen hareketler "Tanrı'nın üçlüğü" anlamında teslis doktrini reddetmiş ve İsa'nın yaratılmış olduğunu söylemiştir. İsa'yı bir peygamber kabul eden klasik Uniteryan anlayışa göre Ahd-i Cedîd'de İsa ne Tanrılık iddiasında bulunmuş ne de Tanrı'nın üçlüğünden bahsetmiştir. Reform hareketiyle ivme kazanan tevhit inancına yönelik çizgisi müteakip süreçte de devam etmiş ve XVIII. yüzyıl aydınlanma hareketiyle XIX. yüzyıl liberal düşüncesi teslise fazla önem atfetmemiştir. XX yüzyıl Batı Avrupası'nda Karl Rahner ve Karl Barth gibi önde gelen Katolik ve Protestan teologlar, bu doktrini Tanrı'nın varoluş biçimi ve kendini kendisiyle vahyetmesi şeklinde izah etmiştir. Geleneksel teslis teolojisindeki şahıs kelimesinin yerine "var oluş durumu" ifadesini koyan Barth, teslisi "Tanrı'nın vahyeden, vahiy, vahyedilmişlik olması" şeklinde açıklamıştır. Günümüzde Hıristiyan teolojisi söz konusu olduğunda genellemeye gitmeksizin teslisin daha ziyade ilişki teolojisi biçiminde yorumlandığı söylenebilir. Buna göre Tanrı'nın yaratılışla ilişkisi ve dünyayı meydana getirme biçimi teslisi oluşturan şahıslar arasındaki karşılıklı sevgi ilişkisi biçiminde anlaşılıp tecrübe edilmektedir.¹⁷⁵

Kur'an'ın Hıristiyanlığa eleştirilerinin odak noktasını teslis doktrininin teşkil edip onların çeşitli ayetlerde şirkten tevhide davet edildiklerini görebiliyoruz.¹⁷⁶ Kur'an, bu açılımlardan: "Ey Ehl-i kitap! Dininizde haddi aşmayın, taşkınlık yapmayın ve Allah hakkında gerçek olmayan şeyleri iddia

formülasyonu kabul edilerek şirk atmosferine girilmiş; Efes (431) ve Kadıköy (451) ekümenik konsillerinde ise yine tevhit ve şirk arasında gelgitler yaşanmıştır. Efes Konsilinde Hz. İsa'nın ilâhî ve insanî tabiatlarını tamamen birbirinden ayırarak Meryem'den doğan İsa'nın Tanrı sayılmayacağını ileri süren İst. Patriği Nestorius aforoz edilirken; Kadıköy konsilinde İsa'nın insanî tabiatının ilâhî tabiatının içinde yok olduğunu iddia eden monofizit görüş reddedilmiş ve bunlara karşın Hz. İsa'nın aynı anda hem tam bir insan hem tam bir ilâh ve Hz. Meryem'in de Tanrı'nın annesi (the otokos) olduğu görüşü kabul edilmiştir. Bu şekilde dogmalaşıp kilisenin sapkınları tesbit edip ortadan kaldırma kriteri ve sıradan insanların inancında ve dindarlığında Tanrı'nın sonsuz sırrının işareti ve sembolü olarak hayranlık ve saygı konusu haline gelen teslis doktrini, hem Grek hem Latin teologları tarafından aklî ve ontolojik bir kavramlaştırmayı gerekli kılacak şekilde Hıristiyan teolojisinin başlangıç noktasını oluşturmuş ve ilâhî sırrın derinliğinin göstergesi biçiminde görülen ilâhlıktaki üç farklı şahıs fikri, ilk kilise babaları tarafından dönemin revaçta olan felsefi kavramları çerçevesinde yorumlanarak ortaçağ boyunca hem Doğu'da hem Batı'da Hıristiyan teolojisinin esaslarından biri olmaya devam etmiş, kiliseye mensubiyetin zorunlu şartı şeklinde görülmüştür. Bazı Hıristiyanlar, "üç ayrı şahıs" tabirindeki aşikâr şirkten kaçınmak için onun eş anlamlısı "uknûm" (Uknûm: Şahıs ve asl manasına gelen Süryanice bir kelimedir. Bkz. Yesûî, Luvîs Ma'lûf, el-Müncid fi'l-luğa ve'l-a'lâm, Beyrut 1986, "knm" md.) terimini kullanıp "aynı ulûhiyyet cevherinin bütün sıfat ve hususiyetlerine sahip, birbirinden ayrı üç uknûm" demektedirler (Hatîb, age., s. 266).

¹⁷⁵ Waardenburg, agmd., XXXX, 548-549 (özetle); bkz. Abdussamed, Şerefuddîn, Havle Üstûreti Tecessudi'l-İlâh, Cidde 1978, s. 29, 25,30; Yıldırım, age., 208-211.

¹⁷⁶ Bkz. İbn Teymiyye, age., II, 246-254.

etmeyin! Meryem oğlu İsa sadece Allah'ın resûlü, Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir. Allah tarafından gelen bir ruhtur. Gelin Allah'a ve elçilerine iman getirin, "Tanrı üçtür" demeyin. Kendi iyiliğiniz için bundan vazgeçin! Allah ancak tek bir ilahdır. O, çocuğu olmaktan münezzehtir. Göklerde ne var, yerde ne varsa onundur. Koruyan ve yöneten olarak Allah yeter"¹⁷⁷ ve "Tek Tanrı'dan başka hiçbir tanrı yokken, "Allah için üçüncüsüdür" diyenler küfre girmişlerdir. Eğer söylediklerinden vazgeçmezlerse, onlardan inkâr edenlere acıklı bir azap dokunacaktır"¹⁷⁸ ayetlerinde teslis akidesinin şirk ve küfür zemininde olduğunu açıkça belirtip Hıristiyanları dosdoğru Allah inancına çağırmakta ve Hz. İsa'nın Allah Teâlâ ile denk tutulup tanrılaştırılmasını: "Allah, Meryem oğlu Mesih'tir" diyenler küfre düşmüşlerdir. De ki: "Eğer Allah, Meryem oğlu Mesih'i, onun annesini ve yeryüzünde bulunan herkesi yok etmek isterse, ona karşı kimin elinden bir şey gelir?! Göklerin, yerin ve bu ikisi arasındakilerin egemenliği yalnız Allah'a aittir ve dilediğini yaratır. Allah'ın her şeye gücü yeter"¹⁷⁹ sorusuyla muhakeme noktasından tenkide tabi tutmaktadır. Yine Kur'an, Hz. İsa'nın Hıristiyanlara tevhid inancını tebliğ edip onları Allah'ın varlığına ve birliğine davet ettiğini belirtmekte ve teslis doktrininin küfür ve şirk olduğunu vurgulayıp bu akideye dayanan Allah inancının cehenneme sürükleyeceği ikazında şöylece bulunmaktadır: "Allah Meryem oğlu Mesih'tir" diyenler, kesinlikle küfre girmişlerdir. Oysa Mesih, onlara şöyle demişti: "Ey İsrail oğulları! Benim ve sizin Rabbiniz olan Allah'a kulluk ediniz. Kim Allah'a ortak koşarsa, Allah ona cenneti haram kılar ve onun sığınağı da cehennemdir. Haksızlık yapanların hiçbir yardımcısı yoktur"¹⁸⁰.

Hz. Meryem'in de Hz. İsa gibi Allah ile özdeşleştirilmesini¹⁸¹ âhirette gerçekleşecek bir diyalogu gözler önüne sererek: "Allah'ın şöyle diyeceğini unutmayın: "Ey Meryem oğlu İsa, sen mi, insanlara, Allah'ı bırakıp beni ve annemi tanrı edinin, dedin?!". İsa şöyle cevap verecek: "Seni tenzih ederim. Hakkım olmayan bir şeyi nasıl derim. Eğer onu demişsem, kuşkusuz sen onu bilirsin. Sen benim içimden geçenleri bilirsin, ben senin zatında olanı bilemem. Kuşkusuz sen bütün bilinmeyenleri bilirsin". Ben onlara, senin bana emretmiş olduğun "benim ve sizin Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin" sözünden başka bir şey söylemedim. Ben onların aralarında olduğum sürece onların ne yaptıklarına tanıktım. Beni vefat ettirince onların gözetleyicisi sen oldun. Sen her şeyi tanıksın"¹⁸² ihbar ve ikazında bulunan Kur'an, teslis teolojisinin asılsız olduğunu aklî ve naklî delillerle:¹⁸³ "Meryem oğlu Mesih sadece bir Peygamberdir. Ondan

¹⁷⁷ Nisâ, 4/171.

¹⁷⁸ Maide, 5/73.

¹⁷⁹ Maide, 5/17.

¹⁸⁰ Maide, 5/72.

¹⁸¹ Krş. Parrinder, G., Jesus in the Qur'ân, Oxford 1995, s. 133-141; Hıristiyanların teslisin tevhid inancına ters düşmediği iddiaları için bkz. Yıldırım, age., s. 192-204.

¹⁸² Maide, 5/116-117.

¹⁸³ İslâm âlimleri tarafından Hıristiyanlığa karşı yazılan reddiyelerin yanı sıra "mîlel-nihal" türü eserlerde de teslis konusu daha ayrıntılı biçimde tartışılmış, bu doktrin naklî ve aklî deliller çerçevesinde çürütülmeye çalışılmıştır Müslüman âlimlerin teslise yönelik eleştirileri çok unsurlu bir ilâhlık anlayışı, Allah'ın insana hulûl etmesi, bir beşer ve peygamber olan İsa'nın ilahlaştırılmasının tutarsızlığı gibi hususlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ayrıca Hıristiyanlar kendi kutsal metinlerini doğru anlamadıkları, Hz. İsa'nın ve diğer peygamberlerin tebliğlerini

önce de nice peygamberler gelip geçmiştir. Onun annesi dosdoğru bir kadındır. Her ikisi de diğer insanlar gibi yemek yerlerdi. Onlara İsa ve annesinin tanrı olmadığını gösteren delilleri nasıl açıkladığımıza bir bak da sonra onların haktan nasıl yüz çevirdiklerini gör¹⁸⁴ şeklinde ortaya koyup bu temelsiz düşüncelerin, peygamberlerin çağırdığı tevhid inancıyla ve Hz. İsa'nın tebliğiyle şirk ve tevhid arasındaki aykırılık kadar birbirine ters olduğunu¹⁸⁵ pek çok kez vurgulamaktadır.¹⁸⁶

D. Tekfir/Kefâret (Redemption) Doktrininin Tenkidi

Hristiyanlığın temel öğretisini Hz. İsa'nın kurtarıcılığı oluşturur. İnsanlığın kurtuluşu için kendini feda eden İsa kurtuluşun merkezidir.¹⁸⁷ Çünkü Hristiyanlığa göre, insanlığın ilk atası Adem, şeytanın aldatmalarına uymak suretiyle Tanrı'ya karşı gelmiş ve böylece günah işlemiştir. Adem'in bu günahı, O'ndan bütün insanlığa sirayet etmiştir. Bundan dolayı da Tanrı nazarında bütün insanlık günahkârdır. İnsanlık, Adem'den gelen bu aslî günah¹⁸⁸ kurtulmak için çaba sarf etmiş; ancak bu konudaki bütün çabaları sonuçsuz kalmıştır.¹⁸⁹ Hristiyanlar, insanlığın içine düştüğü bu "suç" bataklığından çıkaracak tam bir ilah ve tam bir insan olması gereken kurtarıcıyı aramaya başlamıştır. Bu kurtarıcı onlara göre, Tanrı'nın adalet, rahmet ve muhabbet sıfatlarını bünyesinde toplayan, insanlar gibi yasayan, Tanrı'nın insan seklini alan "biricik oğlu" İsa'dır.¹⁹⁰ Çünkü insanlık Tanrı'nın "adalet" sıfatı gereği Adem'in işlediği suçtan dolayı cezalandırılmıştır. O'nun bağışlanabilmesi için Tanrı'nın "rahmet" ve "muhabbet" sıfatlarına da ihtiyaç vardır. İşte Tanrı, bu üç sıfattan kendisinde mevcut olması sebebiyle, insanlığı kurtarmak üzere İsa'yı göndermiştir.¹⁹¹ Geleneksel izaha göre teslis baba, oğul ve Rûhulkudüs olmak üzere üç unsurdan oluşmaktadır. Babanın görevi sevgisi dolayısıyla insanlığı yaratmak, oğulun görevi insanlığı kurtarmak, Rûhulkudüs'ün görevi ise insanlara inâyet bahşetmektir. Birbirleriyle bağlantılı çalışan her üç unsur tek bir Tanrı'yı (Godhead) oluşturmaktadır. Burada önemli

---

çarpıttıkları, dinlerini paganlaştırdıkları ve inançlarında görüş birliği bulunmadığı gibi noktalardan tenkit edilmektedir (Gürkan, agm., XXXX, 550).

¹⁸⁴ Maide, 5/75.

¹⁸⁵ Bkz. Yıldırım, age., s. 189-190; Guignebert, Charles, Le Christianisme antique, Paris 1922, s.157 (Fransızcadan Arapçaya trc., el-Mesîhiyye: Neş'etuhâ ve tatavvuruhâ, trc. Abdülhalîm Mahmûd, Beyrut ts.).

¹⁸⁶ Bkz. Meryem, 19/30-38; Mü'minûn, 23/91; İhlâs, 112/3-4; Taberî, Tefsîr, VI, 313; Râzî, Tefsîr, XII, 60; Zemahşerî, Keşşâf, I, 581.

¹⁸⁷ Adam, agmd., XVII, 358; Hristiyanlık'taki Mesih inancı için bkz. Aydın, agmd., XVII, 347.

¹⁸⁸ Bkz. Tümer, Günay, "Aslî Günah", DİA., İst. 1991, III, 496.

¹⁸⁹ Katar, s. 80-81; Zehre, Muhammed Ebu, Hristiyanlık Üzerine Konferanslar, çev. Akif Nuri, İst. 1978, s. 206.

¹⁹⁰ Matta, 1/21; Timoteos, 1/15.

¹⁹¹ Erdem, s. 92; Bkz. Yıldırım, age., s. 208-216; Katar, s. 83; Pavlus'tan Romalılar'a Mektup, 5/1-21; Pavlus'tan Galatyalılar'a Mektup, 2/3-15; Pavlus'tan Korintliler'e I. Mektup, 15/12-34; İsa Mesîh, "ilâhî planı" yürürlüğe koyacak şekilde insanlığı kurtarışının sembolü olarak önce çarmıha gerilmiş, sonra da "ölülerden kıyam ederek" Baba'nın yanındaki yerini almıştır. Hristiyan inancının merkezinde bulunan bu doktrin, Hristiyan teolojisi içersinde işlenerek değişik görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bununla birlikte Hz. İsa ve onun getirdiğine inanılan mesaj, bütün Hristiyanları birbirine bağlayan bir bağ olarak varlığını sürdürmektedir (Demirci, "Hristiyanlık", XVII, 328; Aydın, agmd., XVII, 348).

olan nokta oğlun aynı zamanda İsa olmasıdır. Teslis sürecinin oluşumunu açıklayabilecek akla en yakın fikir, bu formülasyonun "economic" tesliden (baba, oğul ve Rûhulküdüs'ün fonksiyonel ayrımı) "essential" teslise (baba, oğul ve Rûhulküdüs'ün birbirlerinden yapısal olarak ayrılması) doğru bir kayış sonucunda gerçekleştiğini kabul etmek olacaktır.¹⁹² Bu hususta öncelikle suç ve günahın şahsiliği prensibinin Eski Âhid'te: "Ama siz, 'Oğul neden babasının işlediği suçlardan sorumlu tutulmasın?' dersiniz. Bu oğul adil ve doğru olanı yapmış, bütün kurallarımı dikkatle izlemiştir. Böyle biri kesinlikle yaşayacaktır. Ölecek olan günah işleyen kişidir. Oğul babasının suçundan sorumlu tutulmaz, baba da oğlunun suçundan sorumlu tutulmaz. Doğru kişi doğruluğunun, kötü kişi kötülüğünün karşılığını alacaktır"¹⁹³ ibareleriyle açıkça yer aldığını ve bunun Kur'an'ın bu husustaki yaklaşımıyla paralellik arz ettiğini ifade edebiliriz. Nitekim Kur'an evrensel mesajıyla günahın şahsiliği konusunda Ehl-i kitap dahil bütün insanlığa: "Hiçbir günahkar başkasının günahını yüklenmez. Günah yüklü birisi, kendisinden onu taşımaya çağırsa yakın akrabası da olsa günahını taşıyacak kimse bulamaz. Sen ancak, görmeden Rabbinden sakınanları ve namazı dosdoğru kılanları uyarabilirsin. Kim günahlardan arınırsa, yalnız kendisi için arınmış olur. Sonunda dönüş Allah'adır"¹⁹⁴ şeklinde seslenmektedir. Günah işlemekten doğan ceza şahsî olup kişi kendi yaptığından sorumludur. Hiçbir kimse başkasının cezasını üstüne alamadığı gibi atalarının işlediği günahından dolayı da sorumlu tutulmaz.¹⁹⁵ Ancak gayri meşru bir fiil ve harekette bulunanlar, bununla yetinmeyerek başkalarını da etkilemiş ve kötü bir çığır açmışlarsa aynı davranışta bulunan herkesin günahından onlarla birlikte sorumlu olurlar.¹⁹⁶ İslâmiyet'e göre, Hristiyanların inandıkları gibi Hz. Âdem'den insanlara miras kalan aslî bir günah mevcut değildir. Çünkü Allah: "Bunun üzerine Âdem, Rabbinden birtakım kelimeler öğrenip ona yöneldi. Rabbi de tevbesini kabul etti. Çünkü bütün tevbeleri kabul eden ve çok merhametli olan ancak odur"¹⁹⁷ ayetinde açıkça belirtildiği üzere, Âdem'in işlediği günahı onun tevbesi üzerine affetmiştir. İnsanlar dünyaya hem hayır hem de günah işlemeye elverişli bir yetenekle fakat günahsız olarak gelirler.¹⁹⁸ Hristiyanlar Âdem'in yasak ağaca yaklaşmakla büyük bir günah işlediğine, Allah'ın gazabına uğradığına, onun bu günahının kıyamete kadar her yeni doğan çocuğa geçtiğine, dolayısıyla onların da günahkâr olarak

¹⁹² Aydın, agmd., XVII, 347; bkz. Yıldırım, age., s. 188-204; Kesler, age., 228-234; Waardenburg, agmd., XXIX, 308-309.

¹⁹³ Hezekiel, 18/19-20.

¹⁹⁴ Fâtır, 35/18.

¹⁹⁵ Krş. Hristiyanlık, kefareti, sadece fert veya toplumun işlediği günahları affettirmeye yönelik bir davranış olarak değil aynı zamanda Hz. Âdem'den gelen "aslî günah"ın Hz. İsa tarafından ortadan kaldırılması olarak görmektedir (Matta, XXVI/26-28; Markos, VIII/31; X/33-34,45). Hristiyanlığa göre insanlığın atası Âdem'in işlediği ilk günah ve onun cezası olan ölüm bütün nesillere sirayet etmiştir (Romalılar'a Mektup, V/12, 19.). Doğrudan doğruya Tanrı'ya karşı işlenen böyle ağır bir günahı ancak Tanrı'nın kendisi giderebilirdi. Bu sebeple Tanrı biricik oğlu İsa'yı insan şeklinde yeryüzüne göndermiş, İsa insanlığın günahlarına kefareti, tek ve gerçek kurban olarak kendisini sunmak suretiyle insanlığı aslî günahın tahakkümünden kurtarmış, Tanrı ile insanlık arasında barışa tesis etmiştir (Harman, Ömer Faruk, "Günah", DİA., İst. 1996, XIV, 282).

¹⁹⁶ Bkz. Nahl, 16/24-25; Sebe, 34/31-33; Müsned, IV, 357, 359, 361; Müslim, İlim, 15-16; Zekât, 69; krş. Buhârî, İ'tisâm, 15.

¹⁹⁷ Bakara, 2/37; bkz. Âl-i İmrân, 3/33; A'raf, 7/19-22; Tâhâ, 20/115, 122.

¹⁹⁸ Bebek, Adil, "Günah", DİA., İst. 1996, XIV, 283.

doğduklarına ancak vaftiz edilmek suretiyle cehennemlik olmaktan kurtulduklarına inanırlar.¹⁹⁹ Bu aslı günah inancı Hıristiyan kültür ve felsefesinin ana fikridir. Hıristiyanlıkta insan kötülüğün içinde rehbersiz bırakılmıştır, günahı ile baş başa kalmıştır. İslam'a göre ise Allah yol gösterici, bağışlayıcı ve yardım edicidir. Zaten Âdem'de cennetten atıldıktan sonra rabbinden birtakım kelimeler almış ve tevbesi kabul edilmiştir.²⁰⁰ İslâm'a göre suç ve ceza ferdîdir; kimse kimsenin günahından sorumlu değildir. Kur'an bu hususu: "...Herkesin yaptığı kötülük sadece kendi aleyhinedir. Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez. Sonra sizin dönüşünüz Rabbinizedir..."²⁰¹ şeklinde açıkça ifade etmektedir. Ayrıca Kur'an'da, Hıristiyan itikadının aksine, Âdem'in hatasının ve cezasının ferdiliği, Allah'ın insanlara yönelttiği şu hitapla da belirtilmiştir: "Yalnız size benden bir hidâyet geldiği zaman kimler benim hidâyetime uyarırsa artık onlara bir korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir; inkâr edip ayetlerimizi yalanlayanlar ise ateş ehlidir, orada ebedî kalacaklardır."²⁰² Ehl-sünnet alimlerinin çoğunluğu Âdem'in yasak ağaçtan uzak durması yönündeki ilâhi emre uymamasının bir günah olduğunu, yani Âdem ile Havvâ'nın yasağı çiğnemek suretiyle emre karşı geldiklerini ve bu yüzden âsi olduklarını kabul etmişlerdir. Ancak bazı alimler Tâhâ sûresinin 115. ayetinde geçen, "Andolsun ki biz daha önce Âdem'e emir vermiştik; ancak o unuttu ve biz onu azimli bulmadık" mealindeki ifadeyi göz önüne alarak, Âdem'in yasaklanmış ağaca günah işleme azmi olmaksızın dalgınlıkla yaklaştığını belirtmişlerdir. Nitekim Hasan-ı Basrî, "Vallâhi, o unuttuğu için âsi oldu"²⁰³ demiştir.²⁰⁴ Cennette vuku bulduğu ve şeytanın da rol aldığı ifade edilen bu olay, aslında Âdem'in şahsında insan neslinin Allah tarafından imtihana tâbi tutuluşunun bir başlangıcıdır. Şeytan, insanoğlunun imtihan âlemine yani dünyaya inmesine sebep olmuş, insan dünyaya inince de imtihan başlamıştır.²⁰⁵ Bu ilk günah ve daha sonraki gelişmelerin, yeryüzünde insanların da haramlara yaklaştıktan sonra ataları Âdem gibi samimiyetle tevbe ederlerse tevbelerinin kabul edileceğini, günah karşısında insan için bir tevbe ve af müessesesinin daima işleyeceğini, insanın böylelikle kemale ereceğini gösterdiği düşünülebilir.²⁰⁶ Kur'an, "Âdem oğlu"²⁰⁷ ifadesiyle insan olarak kimsenin hatadan uzak kalamayacağını, önceki bazı dinlerde "Tanrı'nın oğlu" vb. şekillerde tanrılaştırılan insanların da Âdem'in neslinden geldiklerini ve onların da hata işleyebileceklerini ima etmektedir. İslam'da Hz. Âdem'in yasak ağaca yaklaşması,²⁰⁸ onun ahdi unutulması olarak nitelendirilir. Ne var ki yüce Allah Âdem'in bu davranışında bir kasıt bulmadığını açıklamıştır.²⁰⁹ Âdem

¹⁹⁹ Günahların affedilmesi yetkisinin, Tanrı, Oğul Tanrı İsa ve Havarilere mahsus olduğuna dair bkz. Matta, 6/14, 15; 9/2-6; Markos, 2/5-10; 11/25; Luka, 5/20-49; 11/4; 24/27; Yuhanna, 20/23; bkz. Harman, Ömer Faruk, "Günah", DİA., İst. 1996, XIV, 282; Katar, H. Mehmet, "Kefâret", DİA., Ank. 2002, XXV, 179.

²⁰⁰ Bakara, 2/37.

²⁰¹ En'am, 6/164.

²⁰² Bakara, 2/38-39; Tâhâ, 20/123.

²⁰³ Râzî, Tefsîr, XXII, 127.

²⁰⁴ Bolay, Süleyman Hayri, "Âdem", DİA., İst. 1988, I, 362.

²⁰⁵ Tümer, Günay, "Aslı Günah", DİA., İst. 1991, III, 496.

²⁰⁶ Bolay, agm., ay.

²⁰⁷ A'raf, 7/35.

²⁰⁸ Bakara, 2/35-37; A'raf, 7/19-22.

²⁰⁹ Tâhâ, 20/115; bkz. Zemahşerî, Keşşâf, Kahire 1968, II, 557.

itaatsizlik etmişse de Hıristiyanlıkta olduğu gibi bir günahkâr olarak görülmez. O bir peygamber olmakla beraber neticede bir insandır, Allah'ın kuludur. Peygamberliğinden önce kendisinden sadır olan bu fiilinden dolayı Âdem tevbe etmiş, tevbesi kabul olunmuş ve daha sonra peygamberlikle²¹⁰ görevlendirilmiştir.²¹¹ İncilleri'nin dördünde de İsa'nın çarmıha gerildiği bildirilmektedir.²¹² Kur'an'da da Hz. İsa'nın doğumu dışında hayatına dair herhangi bir bilgi verilmemekle birlikte Hıristiyan ilâhiyatında önemli bir yeri bulunan çarmıh meselesine genişçe temas edilmektedir. Bu konuda Hıristiyanların kesin bilgilerinin bulunmadığına işaret edilerek çarmıh hadisesinin gerçek olmadığı açıkça belirtilir.²¹³ Kur'an'a göre İsa çarmıha gerilmemiştir. Yahudiler İsa'nın tebliğ ettiği mesajdan hoşlanmamışlar ve onu öldürmek için tuzak kurmuşlardır.²¹⁴ Hıristiyanlar çarmıhın şeklini tartışırken İslâmiyet çarmıha gerilenin Hz. İsa olmadığını, "Allah elçisi Meryem oğlu İsa'yı öldürdük demeleri yüzünden onları lanetledik. Halbuki onu ne öldürdüler ne de astılar, fakat öldürdükleri İsa gibi gösterildi. Onun hakkında ihtilafa düşenler bundan dolayı tam bir kararsızlık içindedir; bu hususta zanna uymak dışında hiçbir sağlam bilgileri yoktur. Kesin olarak onu öldürmediler, bilâkis Allah onu kendi nezdine kaldırmıştır. Allah izzet ve hikmet sihibidir"²¹⁵ ayetlerinde belirtmektedir.²¹⁶ Ayrıca kişinin başkasının işlediği suçtan dolayı sorumlu tutulamayacağı ilkesiyle Hıristiyanların kabul ettiği aslî günah inancının yanlışlığı da "Hiçbir günahkâr başkasının günahını taşımaz"²¹⁷ şeklindeki ayetlerle dolaylı olarak bildirilir.²¹⁸ Böylece Hıristiyanlıkta önemli bir dini inanç olan, insanların günahına kefare

²¹⁰ Bakara, 2/37; Âl-i İmrân, 3/33; Tâhâ, 20/122.

²¹¹ Tümer, Günay, "Aslî Günah", DİA., İst. 1991, III, 496-497 (tasarrufla).

²¹² Matta, 27/62; Markos, 15/42; Luka, 23/54; Yuhanna, 19/31; İsa, cuma günü sabah saat dokuzda çarmıha gerilir (Markos, 15/25) ve öğleden sonra saat üçte ruhunu teslim eder (Matta, 27/50; Markos, 15/37; Luka, 23/46; Yuhanna, 19/30). Arimatealı Yusuf, İsa'nın cesedini haça gerildiği yerdeki bahçede bulunan hazır bir kabre veya kendisi için kaya içine oyduğu kabre koyar. Ancak Pazar günü kabre ziyarete gelenler mezarın boş olduğunu görürler. Bu arada İsa dirilmiş olarak onlara görünür (Matta, 28/9-10). Yeni Ahid, Hz. İsa'nın dirildikten sonra on defa havarilerine ve şakirtlerine görüldüğünü kaydetmektedir (Bkz. Luka, 24/36-43, 50-51; Yuhanna, 20/19-29; Matta, 28/16-20). Resullerin İşleri'ne göre İsa dirildikten sonra kırk gün daha yaşamış, havarilerine telkin ve tavsiyelerde bulunmuş, daha sonra havarilerini Zeytinlik dağına götürmüş ve oradan semaya alınmıştır (1/3; 9/11).

²¹³ Sinanoğlu, agm., 364.

²¹⁴ Âl-i İmrân, 3/54.

²¹⁵ Nisâ, 4/157-158.

²¹⁶ Tümer, Günay, "Çarmıh", DİA., İst. 1993, VIII, 230; Adem'in cennette yasak meyveden yemesiyle ortaya çıkan ilk suçun/aslı günahın Adem'in soyundan gelenlere intikal ettiğine ilişkin bir inanca İsa ve havarilerinde rastlanmamaktadır. Ancak Pavlus ile birlikte ilk olarak, ilk günah ve çarmıh arasında bir bağ kurulmuştur. Başlangıçta Mesih'in çarmıha gerilmesinin aslî günahla bir ilgisi yoktur. Çünkü çarmıh o zamanın cezalarından biridir. İsa da aslî günahtan dolayı çarmıha gerilmemiştir. O dönemin yöneticileri tarafından, Yahudilerin şikâyeti üzerine bu cezaya çarptırılmıştır (Atay Yılmaz, Emine, Hıristiyanlıkta Aslî Günah İnancı (Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2005, s. 74).

²¹⁷ Necm, 53/38; bkz. En'âm, 6/164.

²¹⁸ Sinanoğlu, agm., ay.

olmak üzere İsa'nın çarmıha gerilmesi hadisesinin İslam'da kabul edilmediği²¹⁹
görülür. ²²⁰

E. Ruhbânları (Râhipleri) Rab Edinmelerinin Tenkidi

Arapça *râhip* kelimesinin çoğulu olan ruhbân, rahbe ve rahbâniyye (ruhbâniyye) kökünden gelir. Rahbe “korkup çekinme, derin dinî endişelerden dolayı ıstırap çekme”, rahbâniyye “yoğun bir dinî kaygı ve korku ile kendini ibadete verme” anlamındadır; rahib de Allah'tan korkan ve uzlet halinde ibadet eden kişiyi ifade eder.²²¹ Beşerî isteklerden ve dünya hayatından el çekme şeklinde tezahür eden ruhbanlık, daha sonra din adına söz söyleme yetkisine sahip bulunan rahipler zümresinde yoğunlaşmış, Hıristiyanlıkta önemli bir konumu bulunan kilise otoritesiyle de belli bir hiyerarşi içinde müesseseleşmiştir.²²² Ruhbân ve rahbâniyye kavramları çerçevesinde Hıristiyanlıktaki ruhbanlık müessesesiyle ilgili olarak Kur'an'daki ayetleri²²³ ve tefsirlerde yer alan değerlendirmeleri iki noktada toplamak mümkündür. 1. Allah tarafından emredilmediği halde sırf Allah'ı hoşnut etmek amacıyla Hıristiyanların uzlet hayatı uygulamasının onları dünya hırsından ve buna bağlı kötülüklerden alıkoyduğuna işaret edilmiştir. 2. Ruhbanlığın hakkıyla yerine getirilmemesi ve ruhbân sınıfının dinî konularda mutlak otoriteye sahip kılınması ise kınanmıştır. Hıristiyanlıkta uygulandığı şekliyle iki ayrı ruhban sınıfı veya kavramı mevcuttur. Manastırlarda uzlet hayatı yaşayan ve keşiş diye isimlendirilen ruhbandan ayrı olarak kiliselerde görev yapan rahipler veya papazlar Hıristiyan cemaati adına hareket eden din görevlisi sıfatıyla ibadeti yönetme, dinî konular hakkında insanları bilgilendirme ve kutsal metni yorumlama yetkisine sahiptir.²²⁴ Kur'an'da ruhbanlarca istismar edilen dinî otoritenin Hıristiyan toplumu üzerindeki olumsuz etkilerine işaret edilerek Yahudiler gibi²²⁵ Hıristiyanların da zamanla rahiplerini ve İsa'yı kutsallaştırdıkları: “...Yahudiler hahamlarını, Hıristiyanlar rahiplerini ve Meryem'in oğlu Mesih'i Allah'tan başka Rab edindiler. Halbuki onlara bir tek İlah ibadet etmeleri emr olunmuştu. Ondan başka ilah yoktur. O, onların ortak koştukları şirkten münezzehtir”²²⁶ şeklinde haber verilmiş²²⁷ ve “Ey İman edenler! Doğrusu hahamların ve rahiplerin çoğu halkın mallarını haksız yollardan yerler ve insanları Allah'ın yolundan uzaklaştırırlar...”²²⁸ ayetiyle de onların kötü ahlakına dikkat çekilmiştir. Muhtemelen ruhbanlığa hakkıyla riayet etmeyen ve fâsık olarak nitelendirilen kişilere atıfla bu ayette Hıristiyanların ruhbânı rab edindikleri ve ruhban sınıfının insanların mallarını haksız şekilde yiyip onları doğru yoldan

²¹⁹ Taberî, Muhammed b. Cerîr, Tarîhu'r-rusûl ve'l-mülük, Leiden 1879-1901, I, 601-605 ; İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed b. Esîr, el-Kâmil fi't-târîh, Beyrut 1979, I, 226-227.

²²⁰ Harman, “İsa”, XXII, 470.

²²¹ İsfehânî, Müfredât, “rhb” md.; Lisânü'l-Arab, “rhb” md.

²²² Sinanoğlu, agmd., XVII, 365.

²²³ Mâide, 5/82; Tevbe, 9/31, 34; Hadîd, 57/27.

²²⁴ Gürkan, Salime Leyla, “Ruhban”, DİA., İst. 2008, XXXV, 204-205.

²²⁵ Bkz. Üzüm, Hamza, Yahudilikte Din Adamları Müessesesi (Tanah Döneminde), Doktora Tezi, İst. 2007, s. 7-276.

²²⁶ Tevbe, 9/30-31.

²²⁷ Bkz. Sinanoğlu, agmd., ay.

²²⁸ Tevbe, 9/34.

saptırdıkları belirtilmiştir. Müfessirlere göre²²⁹ burada söz konusu edilen “ruhbanı rab edinme”, Allah’ın koyduğu hükümler yerine ruhban sınıfının hükümlerinin esas alınması, bu sınıfın helâlleri haram, haramları helâl kılması durumunda Hıristiyanların bunu kabul edip onlara uymasındır.²³⁰ Yine Tevbe, 9/31. ayetine ilişkin olarak Adiy b. Hatem Allah Resûlü ile arasında şu konuşmanın geçtiğini belirtmektedir: Boynumda altın bir haç varken Allah Resûlü’nün yanına geldim. Bunun üzerine Allah Resûlü’nün: “Ey İbn Hatem boynundaki putu at!” demesi üzerine haçı çıkarıp attım. Bu esnada Allah Resûlü: “Onlar Allah’tan başka hahamlarını, papazlarını ve Meryem oğlu Mesih’i de Rab edindiler...” ayetini okuyordu. Ben ona: “Ey Allah’ın Resûlü! Ama biz onlara ibadet etmiyorduk ki!” sözlerini söyleyince bana: “Hahamlar ve papazlar Allah’ın helal kıldığı şeyleri haram kıldıklarında siz de onları haram saymıyor muydunuz? Yine onların haram kıldığı şeyleri helal kıldıklarında siz de onları helal saymıyor muydunuz?” sorularını yöneltti. Ben de: “Evet Ey Allah’ın Resûlü! Biz onların dediklerini kabul ediyorduk” cevabını vermem üzerine o: “İşte bu durum haham ve rahiplere ibadet etmenizdir” karşılığını verdi.²³¹ Ruhbân grubundan iman edenlere mükâfatlarının verildiği, fakat bunların çoğunun fâsık olup yoldan çıktığı Kur’an’da: “...Ruhbanlığı ise kendileri uydurdular. Biz onu kendilerine yazmamıştık. Ancak onlar Allah’ın rızasını kazanmak arzusuyla bunu yaptılar, ama buna gereği gibi de riayet etmediler. Onlardan da inananlara ödülleri verdik. Onların çoğu yoldan çıkmışlardır”²³² şeklinde ifade edilmektedir. Bu ayet ruhbanlığa teslis inancını karıştırmaları veya Hz. Peygamber’in risâletine ulaştıkları halde ona iman etmemeleri ya da sonraki nesillerin ruhbanlıktan sapmaları, ruhbanlığı Allah rızası için değil dünya hayatı için yapmaları şeklinde²³³ yorumlanmıştır.²³⁴ Konuyla ilgili ayetlerin bütünü incelendiği takdirde rahiplerin Allah’tan gelen ayetleri gizleyerek kendi sözlerini öne çıkarmalarının, Hıristiyanların da Allah’ın emirlerinden çok onlara uymalarının tenkit edildiği görülür. Yani eleştiri konusu edilen husus, rahiplerin ilah kabul edilmesi veya kendilerine tapınılması değil konumlarının beşer seviyesinin üstüne çıkarılması ve onların da kendilerine verilmeyen yetkileri din adına kullanmış²³⁵ olmalarıdır.²³⁶

F. NETİCE

İlâhi dinlerin mihverî olan Hz. İbrahim, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam başta olmak üzere tüm ilâhi vahye dayanan dinleri ifade eden Ehl-i kitabı, tevhit inancında birleştirici değere haiz "İbrahîmî-din"i temsil eden temel bir diyalog zemindir. Bu açıdan Kur'an, Ehl-i kitaba yaptığı: “Ey Kitap ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin...”²³⁷ mealindeki diyalog çağrısını, "Allah’ın birliği ve sadece O’na ibadet edileceği" ilkesi üzerine bina etmiş ve ilâhi kaynaklı dinleri

²²⁹ Zemahşerî, Keşşâf, III, 36; Râzî, Mefâtihu’l-gayb, XVI, 41-42; İbn Kesîr, Tefsir, IV, 77.

²³⁰ Gürkan, agmd., XXXV, 204.

²³¹ Tirmizi, Tefsir, 9; Bkz. Taberî, Tefsîr, VI, 114; Kurtubî, Tefsîr, VIII, 107-108; Zemahşerî, Keşşâf, II, 158;

²³² Hadid, 57/27.

²³³ Râzî, Mefâtihu’l-gayb, XXIX, 246.

²³⁴ Gürkan, agmd., XXXV, 204.

²³⁵ Krş. Râzî, Mefâtihu’l-gayb, XVI, 37.

²³⁶ Sinanoğlu, agmd., XVII, 365.

²³⁷ Âl-i İmrân, 3/64.

sonradan bünyelerine dahil olan yanlışlıklardan arınıp doğru Allah inancına sahip olmaya davet etmiştir.²³⁸ Geçen yüzyıla kadar kilisenin Müslümanlara ve İslâm'a karşı hâkim Hıristiyan tavrı çoğunlukla düşmanca, yanlış anlamalar ve ithamlarla dolu ayrıca sömürgeci bir kimlikteyken,²³⁹ Katolik dünyasındaki dinler arası diyalog fikrinin II. Vatikan Konsili ile birlikte kilise resmi dokümanlarına girmesi ve burada kilisenin Müslümanlara saygı duyduğunu belirtip bunu onlarda bulunan teolojiye yani tek, yaşayan, her şeye gücü yeten, merhametli ve hikmet sahibi olan, yerin ve göğün yaratıcısı ve insanlarla konuşan bir Tanrı'ya ibadet etmelerine ve kendi inançlarını İbrahim'e dayandırması,²⁴⁰ hem Hıristiyan dünyasının tesliden tevhide doğru gidişinin devam ettiğini hem de Hıristiyan-Müslüman diyalogunun olumlu bir süreç izlediğini göstermektedir. Çünkü açıkça görüldüğü gibi Katolik Kilisesi'nin Müslümanlarla diyaloga girmesindeki ana tema her iki dinin de aynı yaratıcı ve tek Tanrı'ya ibadet ettikleri fikridir. Her iki inanç sistemindeki insana bakışın aynı oluşu, etik ve insanın iyiliğine yönelik Tanrı'nın yüklediği görevlerdeki benzerlikler, iyiliği teşvik etme, kötülüğü bertaraf etmedeki kararlılıklar dokümanlarda sık sık vurgulanmıştır. Vatikan, bu dokümanlar yoluyla iki din arasında meydana gelecek diyalogun ortak yönlere vurgu yaparak kurulabileceğini artık anlamıştır.²⁴¹ Müslümanlar tarafından Ehl-i kitaba olumlu yaklaşılmasını isteyen Kur'an-ı Kerim,²⁴² ilâhî kitapların aynı kaynaktan geldiği ve hepsine inanılması gerektiği üzerinde durmuştur.²⁴³ Yine Kur'an'da, Ehl-i kitap içinde İslâm'a en yakın ve diyaloga en müsait bulunanların Hıristiyanlar olduğu belirtilmiştir.²⁴⁴ Ancak Allah'ın elçilerine uyup onlara yardımcı olma yönünde kendilerinden kesin söz alındığı halde Ehl-i kitap bu ahitlerini yerine getirmemiştir. Ayrıca tarihi özellikler ve hukukî farklılıklar bir yana ilâhî dinler arasında değişmez ortak noktanın Allah'a ibadet, ona hiçbir şeyi ortak koşmama ve insanları ilâhlaştırmama olduğu, bütün dindarların bu ilkelerde birleşmesinin gerektiği, aksi takdirde diyalog zemininin ortadan kalkacağı da vurgulanmıştır.²⁴⁵ Hadislerde de ehl-i kitaba yapılan çağrılarda Allah'ın birliği

²³⁸ Bkz. Altıntaş, Ramazan, Diyalogta Yeni Konsept Değişikliği: "Medeniyetler ittifakı", Kelâm Araştırmaları Dergisi, CÜİF 2008, Cilt: 6:2, s. 2; Şanver, Mehmet, Kur'an'ın Muhatabıyla Diyalog Kurma Sürecinde "Ortak Değerler" in Yeri ve Rolü, UÜİF., Cilt: 13, Sayı: 2, 2004, s. 164; Bkz. Eraslan, Sadık, Müslümanlarla Hıristiyanlar Arasında Diyalog, II. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (23-27 Kasım 1998), DİBY, Ank. 2003, s. 259.

²³⁹ Zebiri, Kate, Muslims and Christians Face to Face, Oxford 1997, s.7.

²⁴⁰ Alıcı, age., s. 114.

²⁴¹ amlf., ae., s. 118.

²⁴² Ankebût, 29/46.

²⁴³ Mâide, 5/68.

²⁴⁴ Bkz. Polat, Kemal, İslâmî Perspektiften Hıristiyanların Müslümanlara 'Daha Yakın' Olması Meselesi, Ekev Akademi Dergisi, 2008, Sayı, 34, s. 73-92.

²⁴⁵ Âl-i İmrân, 3/64; Fazlur Rahman, teslis akidesine ve hem ilahi hem de insani tabiatların Hz. İsa'da birleşmesi inancına (incarnation) Kur'an'ın verdiği cevapların (Nisa, 4/171-172; Mâide, 5/77) bazen ılımlı bazen de çok şiddetli olduğunu ifade edip Kur'an için Hz. Muhammed'in ne kadar uluhiyete ortak olması (incarnation) uzaksa (Bkz. Âl-i İmrân, 3/144), Hz. İsa'nın da ilahi tabiatı olmasının o kadar uzak olduğunu ve sınırlı olan ve belli bir doğum günü olan bir insana işaret edip "bu kişi tanrıdır" diyemeyeceğimizi belirttikten sonra taraflar arasındaki diyalogun önem ve zeminini şöyle değerlendirmektedir: "Kendilerini tevhide inananlar olarak gösteren Hıristiyan ve Yahudilerin bu davranışlarından dolayıdır ki Kur'an, onları ümitle davet etmektedir: "Ey Kitap ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin..."(Âl-i İmrân, 3/64.). Peygamber'in herhalde kendilerinin tevhidçi olduklarını iddia eden toplumun birleşmesi henüz

konusu üzerinde önemle durulmuş, ancak bunlar dinlerini terk etmeye zorlanmamış,²⁴⁶ birlikte yaşamının gereği olan beşerî münasebetlere özen gösterilmiştir. Kitap ve Sünnet'teki temel prensiplerle Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn'in uygulamalarını esas alan İslâm hukukçuları, kendi zamanlarındaki şartları da göz önünde bulundurarak Müslümanların gayri Müslimlerle ve bu çerçevede Hıristiyanlarla dinî-hukûkî münasebetlerini düzenlemeye çalışmışlardır.²⁴⁷ Artık günümüzde pek çok farklı din mensubu, aralarındaki işbirliğini, güveni, birbirini anlamayı ve birlikte yaşamayı diyalog yoluyla sürdürmek ve geliştirmek istemektedir. Zira bu insanlar, birbirleriyle iyi ilişkiler kurma veya düzenleme zorunluluğunu geçmişte olduğundan da fazla hissetmektedirler. Bunların yanında bir din, eğer misyoner karakterdeyse, ötekilere, "yakın ve hatta sağlıklı ilişkiler kurma" fikrini mensuplarına daha fazla aşılama ihtiyacını hissedecektir. Zaten yeni bin yıla girdiğimiz şu dönemde günümüzün çoğulcu toplumlara ve oluşumlara doğru hızla gitmektedirler. Şu açıktır ki başta Hıristiyanlar ve Müslümanlar olmak üzere farklı din mensupları, çoğulcu bir toplumda, tarafların kendi inançlarını ve kültürlerini daha iyi yaşayabilmelerine imkan sağlayacak fırsatlar peşindedirler. Çünkü görülmüştür ki günümüzde dinler arasında meydana gelecek şümüllü bir barış ve hoşgörüyü esas alan bir yaklaşma ortamı olmadığı sürece bireyler ve milletler arasında huzurun ve uyumun sağlanması mümkün değildir.²⁴⁸

Kur'an'ın Ehl-i kitaba yaptığı diyalog çağrısı hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar için bir kavşak noktası arz etmektedir. Taraflar ya kabuklarına çekilip küreselleşen dünyaya karşı maddi ve manevi duvar örecekler ya da diyalog köprüsü kurarak dünya barışına hizmet edeceklerdir. Çalışmamızda ortaya koyduğumuz olumlu gelişmeler tarafların özgüven açmazına takılmaksızın diyalog sürecini devam ettirip pratiğe aktaracağı yönündedir.²⁴⁹ Tarihi misyon ve

mümkün olduğu bir zamanda yaptığı bu davet Hıristiyanlara cazip gelmişti. Onlar buna yine de sessiz kaldılar. Fakat şimdi anlayış içersinde bir yaklaşımla bunun mümkün olabileceğine inanıyorum. Yalnız Müslümanların, İslâm'ın tarihi formüllerini değil bizzat Kur'an'ın kendisini dinlemeleri şarttır. Hıristiyanların ise başlatmış oldukları daha gerçekçi bir tevhid inancına yaklaşma akımının ve insan eşitliğine (egalitarianism) dayanan bir Hıristiyan inancının geliştirilmesi için gayretlerini artırmaları şarttır (Bkz. Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kur'an, çev. Alpaslan Açıkgenç, Ank. 1987, s. 30-324)."

²⁴⁶ Bkz. Bediüzzaman Said Nursî, age., II, 1175.

²⁴⁷ Sinanoğlu, agmd., XVII, 365-366.

²⁴⁸ Alıcı, age., s. 12-13.

²⁴⁹ Kur'an-ı Kerim, Sünnet hatta Müslümanların tarih içindeki pratikleriyle şekillenen İslâm geleneği, Hıristiyanlar ve Hıristiyanlık hakkında başka hiçbir dinin yapamayacağı kadar "derinden" ve önemli kavramsal ve fenomenolojik açılımlara sahip olduğundan bu tür bir karşılaşmaya çok rahatlıkla "İslâm-Hıristiyan Diyaloğu" denebilir. Kaynaklardaki bol veri birikimiyle kendilerini öz güvende hisseden Müslümanlar Hıristiyanlarla böyle bir süreç yaşamaktan asla çekinmemektedirler. Bu bakımdan bu diyalog sürecinin bir tarafında son dine mensup olmanın vermiş olduğu rahatlıkla önceki ilahi kökenli dinleri kucaklayıcı karakteriyle rahat hareket edebilen ve dolayısıyla dinlerdeki her türlü iyi, insanî ve fitrî hareketi "öz malıymış" gibi sahiplenen Müslüman bulunurken, diğer tarafında ise klasik dönem misyolojileri yeniden gözden geçirerek icat edip inisiyatifi elinde bulundurduğu diyalog kavramıyla Müslümanlara yaklaşmada önemli ve yepyeni bir süreç başlatan Hıristiyan kesim bulunmaktadır. Bu süreç, pratik açıdan aynı zamanda her iki tarafın dindarlık samimiyetinin ve insanlık onurunun test edildiği önemli bir meydan okuma hükmündedir (amlf., ae., s. 13).

tecrübeleri dikkate alındığında Müslümanların, Hz. Peygamber'in örnek tutum ve davranışlarıyla başlayan diyaloga ve dünyaya açık olma hasletini: "Sizler iyiliği emreden, kötülükten alıkoyan ve Allah'a inananlar olduğunuz sürece, insanlık için yaratılmış en hayırlı bir toplum olursunuz. Şayet kitap sahipleri de inansalardı, elbette kendileri için daha iyi olurdu. Onlardan inananlar varsa da çoğu yanlış yoldadır."²⁵⁰ ayetinde sürekli müşahede edip onda vurgulanan örnek toplum olma emanetine sahip çıkacakları ve özgüven problemi yaşamayacakları kuvvetle muhtemeldir.

Kaynakça

Abdülbâki, M.F., el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kahire 1950.

Abdüssamed, Şerefuddîn, Havle ustûreti tecessüdi'l-ilâh, Cidde 1978.

Adam, Baki, "Hıristiyanlık", DİA., XVII, İst. 1998.

Ahfeş, Saîd b. Mes'ade el-Belhî, Me'ani'l-Kur'ân, Beyrut 1985
Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, Beyrut 1991.

Alıcı, Mustafa, Müslüman-Hıristiyan Diyalogu, İst. 2011.

Âlûsî, Ebü'l-Fadl Şihâbüddin Mahmûd, Rûhu'l-Meâni, Beyrut ts.

227

Altıntaş, Ramazan, Diyalogta Yeni Konsept Değişikliği: "Medeniyetler ittifakı", CÜİF., 2008, c. 6:2, s. 2.

Atay Yılmaz, Emine, Hıristiyanlıkta Aslı Günah İnancı (Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2005.

Aydın, Mahmut, "Yahudi Bir Peygamberden Gentile Tanrıya: İsa'nın Tanrısallaştırılma Süreci", İslâmiyat, Ank. 2000.

Aydın, Mehmet, "Diyalog Açısından İlahi Dinlerin Birbirine Yaklaşımı", SÜİFD, Kon. 2000.

-----, "Hıristiyanlık", DİA., XVII, İst. 1998.

Bebek, Adil, "Günah", DİA., XIV, İst. 1996.

Berekât, M. Fâris, el-Câmi' li-mevâzi'i' âyâti'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dımaşk 1959.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn, Delâilü'n-nübüvve, Beyrut 1985.

---

²⁵⁰ Âl-i İmrân, 3/110.

-----, es-Sünenü'l-Kübrâ, Haydarâbâd 1344.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl, el-Câmi'u's-Sahîh, I-VIII, Çağrı Y., İst. 1981.

Câferî, Ebü'l-Bekâ Sâlih b. Hüseyin, er-Red ale'n-nasârâ, Kahire 1988.

Câhız, el-Muhtar fi' red ale'n-nasârâ, Beyrut 1991.

Cürcânî, Seyyid Şerîf, Kitabü't-Ta'rifât, Beyrut 1983.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer, es-Sünen, Kâhire ts.

Dârimî, es-Sünen, İst. 1981.

Demirci, Kürşat, "Hıristiyanlık", XVII, DİA., İst. 1998.

-----, "Hulûl", DİA., İst. 1998.

Develioğlu, Ferid, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, İst. 1970.

Ebû Zehre, Muhammed, Hıristiyanlık Üzerine Konferanslar, çev. Akif Nuri, İst. 1978.

Ebû Zeyd, Mefhumü'n-nass Dirase fi ulûmi'l-Kur'ân, Beyrut 1994.

Encyclopaedia Universalis (EUn.), I-XX, Paris 1980.

Eraslan, Sadık, Müslümanlarla Hıristiyanlar Arasında Diyalog, II. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (23-27 Kasım1998), DİBY, Ank. 2003.

Fazlurrahman, Ana Konularıyla Kur'ân (Çev. Alpaslan Açıkgenç), Ank. 1987.

Ferahîdî, Ebû Abdurrahman el-Halil b. Ahmed, Kitabü'l-ayn, Beyrut 1988.

Firûzâbâdî, Muhammed b. Yakub, el-Kâmusu'l-Muhît, Beyrut 1991.

Guignebert, Charles, Le Christianisme antique, Paris 1922. (Fransızcadan Arapçaya trc., el- Mesîhiyye: Neş'etuhâ ve tatavvuruhâ, trc. Abdülhalîm Mahmûd, Beyrut ts.).

Gürkan, Salime Leyla, "Ruhban", DİA.,XXXV, İst. 2008.

-----, "Teslîs", DİA.,XXXX, İst. 2011.

Hatîb, Abdülkerîm, el-Mesîhu fi'l-Kur'ân ve't-Tevrât ve'l-İncîl, Beyrut 1976.

Harman, Ömer Faruk, "İsa", DİA., XXII, İst. 2000.

-----, “Meryem”, DİA., XXIX, Ank. 2004.

Hamîdullah, Muhammed, Le Saint Coran, Paris 1989.

Hindî, Ali el-Muttakî Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl, Beyrut 1979.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân, el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân, Beyrut
1987.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, Beyrut 1993.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvini, Sünen İbn Mâce,
Beyrut ts.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm, Kâhire
1971.

İbn Sîde, el-Muhkem ve'l-muhîti'l-a'zam, yy. 1968.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn, Lisânü'l-Arab, Beyrut ts.

İbnü'l-Hümmam, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivasi, Fethu'l-kadîr,
Beyrut ts.

İbn Hişâm, Abdümelik b. Hişâm, es-Sîretü'n-nebeviyye, Kahire 1936.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, el-Fasl, Riyad 1982.

İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed b. Esîr, el-Kâmil fî't-târîh, Beyrut 1979.

İbn Teymiyye, Cevabu's-sahîh li men bedelde dîne'l-Mesîh, Mısır 1905.

İsfehâni, er-Râgıb, el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân, Beyrut 1997.

İsmail b. Abbâd, el-Muhîti'l-luĝa, Beyrut 1994.

Kâdî Abdülcebbâr, el-Muĝnî, Kahire ts.

-----, Tesbîtü delâili'n-nübüvve, Beyrut 1966.

Katar, H. Mehmet, “Kefâret”, DİA., , Ank. 2002.

Kaya, Remzi, “Ehl-i Kitap”, DİA., XX, İst. 1994.

Kesler, Fatih, Kur'an'da Yahudiler ve Hristiyanlar, Ank. 1993.
Krenkow, F., "Kitap", İA., VI, 829.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, el-Câmi li-âhkâmi'l-Kur'ân, Beyrut 2001.

Luğavî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyya, Mücmelü'l-luğa, Beyrut 1986.

Mâlik b. Enes, el-İmam, Muvatta, Mısır ts.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed, Kitabü't-tevhîd, Beyrut 1970.

-----, Te'vîlâtü'l-Kur'ân, Beyrut 1970.

Merâğî, Ahmed Mustafa, Tefsîrû'l-Merâğî, Mısır 1969.

Mevsilî, Abdullah b. Mahmud, el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-muhtâr, İst. 1980.

Müslim, es-Sahîh, Riyâd, 1980.

Nesâî, es-Sünen, Beyrut ts.

Nursî, Bediüzzaman Said, Kaynaklı, İndeksli, Lügatli Risale-i Nur Külliyyatı, İst. 1996.

Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam'ın Kalbi*, İst. 2002.

Polat, Kemal, İslâmî Perspektiften Hıristiyanların Müslümanlara 'Daha Yakın' Olması Meselesi, Ekev Akademi Dergisi, Sy., 34, 2008.

Parrinder, G., Jesus in the Qur'ân, Oxford 1995.

Râzî, Fahurddîn, Mefâtihu'l-ğayb: et-Tefsîrû'l-kebîr, Beyrut ts

Renan, Ernest, İsa'nın Hayatı, çev. Ziya İhsan, Ank. 1964.

Rızâ, Reşîd, Tefsîrû'l-Kur'âni'l-hakîm: Tefsîrû'l-menar, Beyrut ts.

-----, Tefsîrû'l-Menâr, Mısır 1935.

Sinanoğlu, Mustafa, "Hıristiyanlık", DİA., İst. 1998.

-----, "Kelime", DİA., Ank. 2002.

Siddiqui, Ataullah, Christian-Muslim Dialogue in The Twentieth Century, Leicester 1997.

Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Sehl, el-Mebsût, Beyrut ts.

Şelebî, Ahmed, el-Mesîhiyye, Kahire 1973.

- Şanver, Mehmet, Kur'an'ın Muhatabıyla Diyalog Kurma Sürecinde "Ortak Değerler"in Yeri ve Rolü, UÜİF., 2004, c. 13, Sy. 2.
- Taberî, Ali b. Rabben, er-Red ale'n-nasârâ, Beyrut 1959.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, Câmî'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân, Bulak 1323-1329.
- , Câmî'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân, Kahire 1954.
- , Tarîhu'r-rusûl ve'l-mülûk, Leiden 1879-1901.
- Tabersî, Mecmâu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân, Beyrut 1986.
- Tümer, Günay; Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ank. 1988.
- Tümer, Günay, "Aslı Günah", DİA., İst. 1991.
- , "Çarmıh", DİA., İst. 1993
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn, Kalküta 1984.
- Telfer, W., The Forgiveness of Sins, An Essay in the History of Christian Doctrine and Practice, London 1959.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, el-Câmiu's-sahîh, Beyrut ts.
- Topaloğlu, "Allah", DİA., II, İst. 1989.
- Üzüm, Hamza, Yahudilikte Din Adamları Müessesesi (Tanah Döneminde), D. Tezi, İst. 2007.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed, Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân, Beyrut 1990.
- Waardenburg, Jacques, "Teslîs", DİA., İst. 2011.
- Wensinck, A. J.-(P. Johnstone), "Maryam", EI² (Fr.), VI, 614.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Hulûl", DİA., İst. 1998.
- , "Ruh", DİA., İst. 2008.
- Yesûî, Luvîs Ma'lûf, el-Müncîd fi'l-luğa ve'l-a'lâm, Beyrut 1986.
- Yıldırım, Suat, Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık, İzmir 1996.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'ân Dili, İst. 1968.

Zebidî, Muhammed Murteza el-Hüseynî, Tâcu'l-arûs min cevheri'l-kamus, Beyrut 1991.

Zebiri, Kate, Muslims and Christians Face to Face, Oxford 1997.

Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, Esâsü'l-belağa, Beyrut 1989.

-----, el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil, Beyrut 2003.

-----, el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil, Kahire 1968.